

تیر ایان او ژ به یی

تیر ایان او ژ به یی

ایان او ژ به یی

Ketabton.com

ذکر یا ملا تر

۱۳۹۴ لمریز کال

د تحريك يادښت

د افغانستان ملي تحريك د (۱۳۹۳ ل) كال په پيل كې له خپلو گرانو هېوادوالو سره ژمنه كړې وه چې د دې كال په بهير كې به (شل عنوانونه) بېلا بېل ديني، علمي، ادبي او ټولنيز اثار خپلې ټولنې ته وړاندې كوي. ملي تحريك دا ژمنه د ياد كابل د كب پر (۲۸) مه نېټه پوره او د يوې پرتمينې غونډې په ترڅ كې يې شل عنوانونه علمي اثار هېوادوالو ته وړاندې كړل. ملي تحريك په ياده غونډه كې ژمنه وكړه چې د (۱۳۹۴ ل) كال په بهير كې به انشاء الله د خداى (ج) په نصرت ټول ټال سل (۱۰۰) عنوانه بېلابېل علمي اثار ټولنې ته وړاندې كوي. طبيعي خبره ده چې دا اسانه كار نه دى، ډېر زيات زيار او زحمت ته اړتيا لري، خو ملي تحريك ټينگ هوډ كړى چې خپله دا ژمنه به هم د تېرې ژمنې په څېر عملى كوي. دا اثر چې ستاسو په لاس كې دى د همدې (سل عنوانونو) ژمنه كړو اثارو له جملې څخه دى، چې د چاپ جامه اغوندي. ملي تحريك هيله لري چې له دې اثر څخه به زموږ هېوادوال په زړه پورې گټه پورته كړي. ملي تحريك له ټولو هغو ليكوالو، ژباړونكو، سمونچارو، مالي او معنوي مرستندويانو او چاپ چارو څخه چې ددې اثارو د چاپ په دې ټول بهير كې يې يو بل سره مرسته او ملگرتيا كړې او دا فرهنگي بهير يې بريالى كړى، د زړه له كومې مننه كوي او كور وداني ورته وايي.

د هېواد د فرهنگ د ښېرازۍ په هيله

د افغانستان ملي تحريك فرهنگي خانگه

(تیرایان او ژبه یې) اثر په اړه

دلارښوداستاد په توګه نظر:

د ژبپوهنې په پراخه ورشو کې یوازې ژوندۍ ژبې نه خپرل کېږي، بلکې مړې اوله منځه تللي ژبې هم تر خپرنو او پلټنولاندې نیول کېږي. زمونږ پیاوړې استاد خپرنودوی زکریا ملاتړ همداسې یوې ډېرې درنې چارې ته اوږه ورکړې ده. د خپل علمي کار د بشپړولو د پاره یې د پوهانو نظرونه او څرګندونې له پامه نه دي غورځولې او تر ټولو مهمه یې دا ده، چې ځان یې ستړی کړی دی او په دې برخه کې یې ساحوي خپرنه هم کړې ده. ساحوي خپرنه د یوې موضوع د سپیناوي په مورد کې د خپل ځان سره پخې پایلې لري او د یوه پاڅنه سند په سترګه ورته کتل کیدای شي.

د اثر لیکوال د کتاب په لومړي څپرکي کې د موضوع په اړه د پوهانو څرګندونې راوړي دي، چې په رښتیا هم د تیرایي ژبې په باره کې ډیر ګټور مواد په کې تر سترګو کېږي.

د کتاب په دویم څپرکي کې لیکوال د تیرایي ژبې او تیرایانو په اړه غږیدلی دی او د تاریخ د پوهانو د خپرنو پر مټ یې د دې قوم سلسله جوته کړې او د ښه وضاحت په موخه یې په جدولونو کې ښودلې ده. دا ډول کړنه د موضوع پیل او پای معلوموي او نورو خپرنو ته هم لار هواروي، د همدې څپرکي په لړ کې د تیرایانو پخواني (لومړني) میشتخایونه ښودل شوي او هغه لاملونه هم په ګوته شوي دي، چې تیرایان یې د خپلو سیمو پر بڼو بدل ته اړ کړي دي زما په فکر دا هغه معلومات دي چې په تاریخي خپرنو کې هم د یوه څړیونکي سره پوره مرسته کولای شي.

داثر په دریم څپرکي کې د تیریانو او ددوي د ژبې په باره کې د پوهانو نظرونه راوړل شوي او په دوو برخو ویشل شوي دي، چې په پیل کې د کورنیو پوهانو او څېړونکو او تر هغو وروسته د بهرنیو پوهانو نظریات راوړل شوي دي. د کورنیو پوهانو په نظریاتو کې د تیریانو په باره کې د نورو معلوماتو تر څنګ دا دوه ټکي ډیر مهم دي یو دا چې تیریان په پخوا کې بت پرستان وو او د سلطان شهاب الدین غوري له خوا په (۲۰۰-۲۰۱ هـ) کالونو کې مسلمانان کړي شول، دویم دا چې ددوی ژبه د سانسکریت څخه راوتلې ژبه ګڼل شوې ده. دا یادونه پوهانو ته ددې امکان ورکوي چې د تیرایې ژبې د پاتې شویو (لاس ته راغلیو) توکو پر بنسټ په دې برخه کې څېړنې وکړي او دا بنسکاره کړي چې دا نظر تر کومی اندازی پورې د منلو یار د وړدی.

لکه چې یادونه وشوه د تیرایې ژبې په اړه په ترتیب سره د بهرنیو پوهانو نظرونه هم راوړل شوي دي دلته زه یوازې د ګریسن د نظر یادونه کوم تر څو د تیرایې ژبې لوري ښه څرګند او ښکاره شي. تیرایې ژبه د (داردیک) له نورو څانګو لکه (کالاشا)، (ګوارباتي)، (پشه یې)، د ګلګیت (شینا)، د اندوس (کوهستانی) او (کشمیري) سره نږدې تړاو لري لکه د مثال په ډول د تیرایې (مالا) مانا (پلار) د شینا (مالو) او د (وت) لفظ مانا (ولاړ) په کشمیري کې د (ووت) سره یوه رېښه لري.

دا څرګندونې د انیسې چې پورتنۍ ژبې د خپلوی پخه تنسته لري او اصل یې یودی.

په همدې څپرکي کې دا ویل، چې د تیرایې ژبې یو شمیر اصطلاحات د سانسکریت پخوانۍ ژبې د لغاتو سره نږدې دي اساس به یې جغرافیوي

موقیعت وي. په هر صورت دا او دې ته ورته نور ټکي چې په دې علمي اثر کې تر سترگو کيږي پوهانو ته د اوږدو څيړنو امکانات برابر وي.

په همدې څپرکي کې د تيرايي ژبو د غږ پوهنې ستونزې هم په گوته شوي دي او دا ويل شوي دي چې په دې ژبه کې دار ټيکل څرگند ټکي نشته په همدې ډول دا هم ويل شوي دي، چې په دې ژبه کې داسې کافي مواد نه لرو چې د مذکرو اسمونو څخه د بنځينه نومونو په جوړولو کې د فرمول په ډول کار ورکړي خو ډير بنځينه نومونه په دې (ې) پای ته رسيږي. د همدې څپرکي په اوږدو کې د تيرايي ژبې په گرامري جوړښت باندې اوږدې خبرې شوي او د توان او امکان د اندازې پورې يې ټول اړخونه څيړل شوي دي او د لزوم په صورت کې جدولونه هم راوړل شوي دي.

د دې اثر په څلورم څپرکي کې د اندو اروپايي ژبو په ډله کې د تيرايي ژبې موقیعت (دريخ) باندې خبرې شوي دي چې داردي ژبې د اريايي ژبو په ډله کې شميرل کيږي. په دې څپرکي کې داردي ژبې په دريو څانگو ويشل شوي دي.

۱- لويديځې داردي ژبې

۲- مرکزي داردي ژبې

۳- ختيځې داردي ژبې.

په دې برخه کې چې په هره څانگه پورې کومې ژبې تړلي دي په دې څپرکي کې ډير په زړه پورې روانه تشریحي يادونه شوې ده.

هغه څانگه چې تيرايي ژبه ورته منسوبه ده د مرکزي داردي ژبو د څانگې په نوم ياد شوې ده او دا ترې څرگند يږي چې د دې څانگې اړوندې ژبې د نورو په پرتله ډيرې سره نيردي دي، دا هم جوته شوې ده چې تيرايي

ژبه د دې خانګې په جنوبي اړخ پورې تړلې ده. چې (پشه يې، شوماشتي، نګلامي، وټه پوري، ګواري، کلشي، خواري) په کې شاملې دي. دا ویش د څيړنې د پاره ځکه ارزښت لري، چې د ژبو ترمنځ ډيره نيرېدې خپلوي زياتوی.

په دې څپرکې د يادونې بل ټکې دا دې چې د پښتو ژبې سره د تيرايي ژبې اړيکه يوازې د ګاونډيتوب په نوم ياد شوی او ويل شوي دي چې په همدې علت يې ډيرې پښتو کلمې خپلې کړي او عربي کلمات هم د پښتو له لارې دغې ژبې ته ورننوتې دي. د دې ژبې د ټولې فونيمیکي الفبا د پاره د کلمو د پيدا کولو د نشتوالي علت هم ښودل شوې او هغه دا دې، چې دا ژبه له يوې مخې مړه او متروکه ده. دلته دا ويل شوي دي چې د رسالې د متن تيرايي کلمات د ژبې د الفبا مثالونه تریو حد پورې بشپړولي شي.

ليکوال دا خبره په متن کې راوړي جدول کې سپينه کړې ده. په دې څپرکي کې د داردي ژبو سره د تيرايي الفبا ډير لږ توپير ته هم نغوته شوی ده. دا يادونه دا څرګندوي، چې محترم ليکوال په څيړنې کې د پوره دقت، پاملرنې او توجه څخه کار اخيستی دی، او د تيرايي ژبې الفبا جدول يې هم راوړې دی. ليکوال په همدې څپرکې کې د همګروپ ژبو سره د تيرايي ژبې په پرتله هم غږيدلې دی او هغه خصوصيات يې ښودلي دي چې د ژبو په منځ کې په نيرېدې بڼه او يا هم په متفاوت ډول ترسترگو کيږي.

د اثر ليکوال د داردي ژبو ځينې مورفولوژيکې ځانګړتياوې هم له پامه تير کړي دي او په دې ټکي باندې په تفصيل سره غږيدلي. په دې ژبو کې د ايروګاتيف سيستم ته متوجه شوې او ويلی دي چې دا سيستم د فعل په برخه کې د پښتو په شان دی. مګر دا سيستم په ټولو داردي ژبو کې يو شان نه دی او د ګرامري حالت په وجه يو د بل څخه توپير لري. د ليکوال د

خرگندونو څخه ښکاري چې دا ډول مشخصات دا ژبې د نورو اريايي ژبو په څنگ کې دروي.

د همدې څپرکي په اوږدو کې د تيرايي ژبې په گرامري جوړښت او ځاگړنو باندې خبرې شوي دي. د ذات اسم په برخه کې راغلي دي چې تيرايي ژبه د جنس شمير (مفرد او جمع) او نور گرامري حالتونه لري. په دې ژبه کې د جنس توپير لږ ليدل کېږي او د کونټکسټ يا قرينې څخه پيژندل کېږي. په تيرايي ژبه کې د مفرد او جمعې صيغې په گرامري حالتونو سره افاده کېږي او دوه گرامري حالتونه لري. د جمعې علامه يې يان ښودله شوي لکه mada (وگړي) adamian (وگړي). د مفرد مونث نومونو په اړه ويل شوي چې کله کله په اول تمام شوي نومونه د جمعې جوړولو د پاره خرگند او (U) اخلي لکه dia، لور zaāSp (خور) چې جمع يې dun او zunāSp راځي. صفت هم د جنس له پاره بيله بڼه غوره کوي لکه Sura (وړوکي) Suri (وړوکې) عدد هم د جنس له مخې توپير کوي لکه naāk (غټ)، niāk (لويه، غټه). صفت په کې تر موصوف د مخه راځي.

په همدې برخه کې د تيرايي ژبې ضميرونو باندې هم رڼا اچول شوې، په فعل، فعلي تعريفونو او نورو برخو باندې ډيرې ژورې خبرې شوي او ځانگړنې يې ښودل شوي دي. په دې څپرکي کې د تيرايي ژبې جملې راوړل شوي په پښتو ترجمه شوي او وروسته اناليز شوي دي او د هغه گرامري برخې ښودلې شوي دي، چې جملې يې جوړې کړي دي. دا کار مونږ د تيرايي ژبې د نحو يې سره اشنا يې ته رابولي.

ددې اهميت لرونکي علمي - څېړنيز اثر د څلورم څپرکي په وروستيو کې د تيرايي ژبې د ورکيدلو او متروک کيدلو لاملونه ښودل شوي دي. په رښتيا هم دا ډول او دې ورته لاملونه په نړيواله کچه د يو شمير

ژبو د ورکيدو سبب گرځيدلي دي چې نه په علمي لحاظ او نه هم په حقوقي لحاظ د يوه رواعمل په توگه د زغم او تحمل وړ دي. ليکوال په دې برخه کې ډيره لوړه څېړنه کړې او سپری کولای شي ووايي، چې په حق باندې يې سترگې نه دي پټې کړې او د علمي موازينو خيال يې ساتلی دی.

په پنځم څپرکي کې د تيرايي ژبې لاس ته راغلي ويونه او جملې بنودلې شوې دي. تيرايي ويونه د پښتو ويونو تر څنگ ايښودل شوي او د هر پښتو ويي په خوا کې د تيرايي ژبې ويي هم راغلي او د تلفظ د پېژندلو په غرض يې د ترانسکرپشن بڼه هم له پامه نه ده غورځول شوې. يو شمير جملې په پښتو ژبه هم اړول شوې دي او گرامري خواوې يې هم بنودلې شوې دي. دا مواد که څه هم د حجم له مخې لږ ښکاري، خو د ارزښت له مخې د ډير قدر وړ دي ځکه کولای شي چې د هغه څيړونکو سره پوره مرسته وکړي چې د تيرايي ژبې مختلفو اړخونو په اړه څېړنې او پلټنې کوي.

ددې اثر د محتوی اهميت په دې کې نغښتی دی، چې ليکوال يوازې ماخذونو ته مخ نه دی وراړولی، بلکې د معتبرو ماخذونو په خوا کې يې ساحوی څېړنه هم کړې او لازم مواد يې په ډير دقيق ډول ترلاسه کړي دي او د هغوی رښتيني ماخذونه يې هم په امانت داری سره بنودلي دي. زما په نظر ليکوال د علمي اصولو پخه پيروي کړې ده.

د اثر ليکوال د کتاب به وروستنی برخه کې د (ضمیمې) تر سرليک لاندې يو شمير نومونې، اثار، سيمې او د پښتون د سترو لس ځيني خيلونه په ډيره خوږه ژبه شرحه کړي دي. دې معلوماتو ته په کتو سره سپری ددې توان پيدا کوي، چې په ښه توگه د متن يا د هغه د يوې برخې په مفهوم باندې وپوهيږي او هغه څه خپل کړي، چې په لټون پسې يې گرځي.

ددې کتاب په پای کې د تیرایې ژبې په باره کې د گریسن لیکنه چې کافي مواد لري په هیڅ وجه د هېرولونه ده، ځکه چې هغه ددې علمي اثر ارزښت نوره هم لوړ کړی او دایې بنودلې ده چې لیکوال د څېړنې په اهمیت ډیر ښه پوهیږي.

که د اوږدو خبرو څخه تېر شو، نوزه په لنډه ډول دا وایم، چې:

- لیکوال د اثر په چمتو کولو کې زیات زحمت ایستلی او د باوري سرچینو څخه یې ګټه اخیستې ده.

- د اثر محتوی ډیره لوړه او علمي ده.

- د کتاب ژبه په رښتیا هم ډېره خوږه، روانه او سلیسه ده.

- دا کتاب په ځانګړي ډول د تیرایې ژبې په باره کې لومړنی یوازینی اثر دی او څیړنکو ته ډیر مواد په لاس ورکولای شي.

زه د دې علمي اثر د چاپ هیله کوم، او د لوی خدای له دربار څخه خپل ګران ورور استاد څیړندوی زکریا ملاتړ ته د نورو بریاوو هیله کوم.

په پښتني مینه !

څیړنوال مولاجان تڼیوال

تقریظ:

دلوی او مهربان خدای (ج) په نامه

تیرایان او ژبه یې، دهغه نوي او تاند علمي اثر نوم دی، چې د علومو اکادمۍ، د بشري علومو معاونیت، د ژبو او ادبیاتو مرکز د ژبپوهنې څانګې، درانه او عزیز استاد څېړندوی زکریا ملاتړ د هغې علمي مینې او علاقې له مخې، چې د گران هیواد له او سینو خوږو ژبو او په تېره د آریا یې پخوانیو ژبو د تحقیق او پیژندنې سره یې لري، په علمي مینه کښلی دی.

له ښه مرغه ملاتړ استاد د لومړي ځل له پاره (تیرایان او ژبه یې) تر عنوان لاندې، په درندې ښې ژبې موضوع باندې په پوره هڅې، هاند او زیار سره، د ډېر رانه تحقیق په لړ کې زیات علمي کار سره ته رسولی دی، چې ایبره، ثمره او حاصل یې ددغې لرغونې ورکې، او له منځه تللې ژبې د بیا راژوندي کولو ډیر لغتونا کلمې، او زیاتې جملې راټولې کړي او د نورو داردي ژبو سره یې د پرتلې او مقایسې له مخې د کورنیو او بهرنیو سترو ژبپوهانو د علمي اثارو او نظریو له مخې په پوره غور او څېړنې سره کښلی او د غې مړې ژبې ته یې بیا یو څه د نوي ژوند ساه پکې پوکلې او دغې ورکې او متروکې ژبې ته یې نوی روح ورکړی، چې دراتلونکو څېړنو د پاره یې په دغه څېړنیز باب د نوي دروازي تمبه خلاصه کړې ده.

په هر هال ، ما د استاد ملاتړ په دازره پورې ژبني کمپوز شوی اثر د خپل وس او توان له مخې ټول په ځير سره ولوست ، چې د لوست په رڼا کې يې په خپلې کمې پوهې سره دومره ويلی شم:

دغه ژبني تحقيقي اثر په سريزي برسېره ، پنځولويو فصلونو او د ليکوال په ژبه په پنځو څپرکو کې ، د دوو اويا (۷۲) څنگيزو او بغلي وړو عنوانو ، پايلې ، وړانديزونو او ضميمې کې راغورځيدلې او رغول شوی دی ، چې منځپانگه يې په ژبني متن او موادو بڼه غني شتمنه او بډايه ده ، چې د هر لوستونکي توجه ځانته وراړوي.

ددغه تحقيقي اثر ، په سريزه کې ليکوال د آريايي لرغونو او معاصرو ژبو په پيژندنې باندې لنډې او پخې څرگندونې کړې او هم يې د نورو داردي ژبو په اړه لنډې اشارې کړې ، چې د خپلې موضوع غوره والی يې پکې بڼه راڅرگند کړی دی ، چې مبرميت يې ترې راجوتېږي.

ددغه اثر لومړی څپرکی ليکوال ، د موضوع شاليد او پس منظر ته ځانگړی کړی ، چې پکې يې د تيرايي ژبې ځنډن موجوديت ، بيا يې د دغې ژبې د ورکيدو عوامل ، د کورنيو او بهرنيو پوهانو د مستندو نظريو او ماخذونو په بنو دلو سره خپل تحقيق ته د موضوع په اړه بشپړه څرگندونه کړې . ددغې ژبې سره يې د نورو هم گروپ ژبو يادونه او ورته والی هم څيرلی . لکه چې جوته ده په دغه ياده موضوع باندې داسې پوره او هراړخيز کار تر مخه نه دی شوی . په شاليد کې د تيرايانو عام قتل او اوتاراج ، چې د روښان پير له خوا سرته رسيدلی يادونه شوې په داردي ژبو کې يې د تيرايي ژبې رنگينۍ ته هم اشاره کړې او دريغ يې روښانه کړی دی .

ددغه اثر ، په دوهم څپرکي کې ، د تيرايانو نسب او شجره په پوره رنگ او بڼه د داخلي او خارجي پوهانو د هراړخيزو څرگندونو او نظريو له مخې ،

د باوري سرچينو، منابعو او ماخذونو په رڼا کې په پوره تفصيل سره راياد او څرگند شوي دي او د اثر د بناغلي ليکوال د زړه پورې تحقيق، د څيړنو د اصولو سر سم راځلیدلې دي، چې د شجرې له مخې يې تيرايان په کرلانی لويې قبيلې پورې اړوند بللي، وايي ددوی ژبه په داردي گروپ کې پوره روښتيا او موجوديت لري. دلې يې د تيرايانو استوگنځايونه په غور سره د ماخذونو په رڼا کې په ښه رنگ بيان او ښودلي دي، د ليکوال د اثر دا برخه ډيره په زړه پورې ځکه ده، چې د تيرايانو نسب او ژبه باندې يې پوره علمي څېړنه تر سره کړې ده. دلته يې د تيرايانو اوروښانيانو تر منځ اړيکي هم په ځانگړې رنگينۍ جوتې کړي او د بايزيدروښان اور مړ د ظلم يادونه يې چې په تيرايانويې کړې او د له يوې مخې يې په چل او دوکې سره وژلي او ځپلي په ښه رنگ کړي ده.

ددغه څېړنيز اثر دريم څپرکي، د تيرايانو ژبې ته ځانگړې شوي، چې ددغې ژبې د څېړنې په برخه کې يې، د کورنيو او بهرنيو لويو پوهانو او ژب څيړنکو درانده نظريات او ليکنې په کره ډول راوړې دي. د اثر ليکوال استاد ملاتړ په دغه څپرکي کې د تيرايې ژبې په غږ پوهنې،

ارتیکلونو، ښځينه او نرينه نومونو، د تيرايې ژبې په گرامري جوړښت، په فاعلي او مفعولي حالت د جمعې او مفرد په حالت، اضافي حالت، مفعول منه، مفعول له، د صفتونو په حالت د شميرنې په اعداد، ضميرونو او په نورو گرامري ارزښتونو باندې، د کورنيو او بهرنيو ژبپوهانو د نظريو په رڼا کې ښه په خوند او تس سره پوره څېړنه کړې ده. چې موضوع يې ښه بشپړه راځلولې او څرگنده کړې ده.

ددغه زړه پورې ښه درانده ژبني اثر څلورم څپرکي يې، داندو اريايې ژبپوه ډله کې د تيرايې ژبې دريغ ته ځانگړې کړې دي. په دغه پاڅه او کره

بحث کې داردي ژبې چې د اريايې ژبو په لويه لړۍ کې دي؛ په ټولو باندې پوره څرگندونه او پيژندنه شوې، ددغو داردي ژبو په رڼا کې يې بيا په تيرايې ژبه باندې، چې د نورو داردي ژبو سره ورته والی او شباهت لري. د کورنيو او بهرنيو پوهانو د مستندو نظريو او علمي منابعو له مخې څيړلې او مقايسه کړې ده. دلې يې د تيرايې ژبې فونيمیکه الفبا د مثالونو سره په ښه شان راوړي. د تيرايې ژبې ټولې خوايې د پرتلې له مخې د نورو ژبو سره، چې په يوه گروپ پورې تړلې دي په مثالو څرگندې کړې دي. په دغه برخه کې يې دا اثر منځپانگه په ټوله ژبنې بڼه سره ښه رڼا څيړلې، ډير زيار يې ايستلی دی، د سيمه ييز ريسرچ مالگه يې هم په گډه کړې، چې ددغه اثر د موادو په زياتولو او ټولو کې يې خوند لاندې رزيات شوی دی. د لې يې د داردي ژبو مورفولوژيکي ځانگړتياوې هم په ښه شان سره په گوته کړې او د تيرايې ژبې رنگيني او موجوديت يې پکې ښه بيان کړی دی، چې ددغو داردي ژبو په گروپ کې يې غوره رنگ او مقام درلود. دلته يې د تيرايې ژبې ټول گرامري جوړښت او ځانگړنې په ښه تېس او څرپ سره په ښه نيټا څيړلې دي.

چې ددغه ژبنې اثر رغښت او ارزښت يې يو په لسه زيات کړی، په دغه برخه کې د استاد ملاتړ زيار د زياتې يادونې وړ دی، چې خورا علمي خواري او هڅه يې په مينه سرته رسولې ده.

د اثر ليکوال دلته د غې موضوع ته هم پوره پاملرنه کړې ده، چې د تيرايې ژبې دورکيدو او له منځه تلو عوامل يې په پوره توگه څيړلې دي. د زياتې رڼا او وضاحت د پاره يې د داخلي او خارجي سترو ژبپوهانو نظريې هم ورسره د شاهد په توگه راوړې او څيړلې دي.

ددغه محکم او غوره تحقیقی ژبني اثر په پنځم څپرکي کې يې په ډير گڼ شمير د تيرايې ژبې تر لاسه شوی لغتونو او گڼو جملو ته ځای ورکړی دی، دا دده د ريسرچ او زحمت حاصل دی، چې ټول لغتونو او جملو يې د معناسره راجوتې کړې، په پښتو يې ترجمه کړی دي چې لوستونکو ته يې پوره اسانتيا رامنځ ته کړې چې دا د نوموړی د علمي کار بله ارزښتمنه ځانگړتيا او غوره والی دی. دده ددغه ژبني کار حاصل او ميوه ډيره قيميتی او د پوره ارزښت نه ځکه ډکه ده، چې ددغې ژبې لغتونه او جملې يې د پښتو، پشه يې او نورو داردي ژبو سره چې پخوانی جرړې، ريښې او معناوې هم لري څيرلې دي.

د اثر ليکوال د تيرايې ژبې يو نظم هم د خپل ريسرچ او پلټنې په زيار کې پيدا کړی، هغه يې هم دلې راوړی. دده ددغه کار ددغې مړې ژبې په راژوندي کولو کې پوره هڅه گڼلی شو. دا نظم، د تيرايې ژبې لغتونه او جملې د پوره سموالي او درستوالي د پاره چې د نیمگړتيا څخه بچ او خوندي وي. په فونيمیک الفبا سره هم کښلي دي، چې د لوستونکو د پاره يې کار ډير اسان کړی او په دې سره د لغتونو، جملو او نظم کې د غلطيو مخه هم نيول شوی ده... استاد ملاتړ د مورگنستيرن راپور او گريرسن انگليسي بشپړ متن ددغې ژبې په اړه راوړی دی، چې اثر ته يې پوره ارزښت ته غوره والی او سترتوب ورکړی دی...

څېړندوی استاد زکريا ملاتړ، د ليکنې د عمومي دود سره، دا ژبني په زړه پورې اثر په يوې درندې پايلې (نتيجې) ختم کړی، چې د سپارښتنو او نتيجې وروسته يې، هغه ماخذونه او سرچينې هم کښلي، چې ددغه اثر د تحقيق په برخه کې يې ورڅخه استفاده او گټه اخيستي ده، ماخذونه يې د ليکنې د منل شوي لارې سره سم څرگند او ښودلي دي. ده په خپله ددغه پخه ژبني څېړنه او ليکنه کې ليک ښې په پوره دقت سره مراعات کړې. ليکنه

يې په خپله برخه کې روانه، عام فهمه او په ډيره خوږه ساده پښتو يې ليکلې ده، په ليکنه کې تنافر، ځنډ او ځنډ والی نه ليدل کيږي، دروانو او بو په شان رواني لري، د هر چا د پاره يې لوستنه او مطالعه ډيره اسانه او زړه پورې ده. ما يې په لوستلو کې هيڅ ډول ستونزه احساس نه کړه او په زړه پورې راته وايي سیده، په مينه مې ټول اثر مطالعه کړ، د هر چا د پاره يې د تيرايانو او تيرايې ژبې په پيژندنه کې گټه ډيره ده...

په پای کې ددغه ټکي يادونه کوم، که چېرې د استاد ملاتړ د اژبنۍ اثر د چاپ او خپرونې په گانه بنکلي شي، گټه به يې د علم په دنيا کې عامه او زياته شي.

زه دده دغه علمي زيار ستايم، په علمي چارواکي يې د لاديرو برياليتوبونو هيله او غوښتنه کوم. د اثر د چاپ په برخه کې مې نظر مثبت دی، ځکه مور دده په دغه اثر سره ددغې ورکې ژبې ترخاورو لاندې لعلونو راسپړلو او لاس ته راوړلو د پاره هڅوي. ملاتړ استاد ته د الله (ج) له دربار او مهربانۍ نه ورته دروغتيا، عزت او پوره خوشاله عمر هيله او دعا کوم.

په درنښت

څيرنپوه علی محمد منگل

تقریظ:

افغانستان یو لرغونی او تاریخي هیواد دی، چې له زمانو راهسې د پیړیو به پورو کې بېلا بېل قومونه او توکمونو د اسیا لویې وچې په دې جغرافیوي ساحه او قلمرو کې میشت او د همدغو بېلا بېلو ژبو ویونکو ورونو قومونو د افغان ملت په نوم یو واحد ملت جوړ کړی دی.

د لوی او تاریخي افغانستان په مېشتو قومونو کې یو هم تیرایان دي. چې داستوگنې لرغونې سیمه او ټاټوبی یې په پښتونخوا کې ((تیرا)) نومي سیمه وه. خو خوپېړۍ د مخه د قومي او قبیلوي شخړو او جگړو له امله له هغه ځایه ننګرهار او د پښتونخوا پېښور ځینو برخو ته کوچیدلي او هورې میشت شوی دي.

د تیرا خلکو د تیراهي به نوم ځانګړی ژبه درلوده او د یو قوم به توګه پخپله سیمه کې او سیدل د تذکره الابرا والاشرار د مؤلف (اخواند درویزه) له قوله بایزید روښان په لسمه هجري پیړۍ کې دوی له دې سیمې په زور شړلي او پر ځای یې د غلته خپل میدان (اورکزي او اړیدي پښتانه) استوګن کړي دي. تیراوال چې په دغه جبري کوچېدنه کې افغانستان او پښتونخوا نورو برخو ته تللي، د قومي لږکیو (اقلیتونو) په توګه به ځینو پښتنو قبیلو ورګډ شوي، دوخت په تیریدو یې خپله ژبه له لاسه ورکړې او

بښتانه شوي دي. ځينو مؤرخينو لکه د حیات افغاني مؤلف حیات محمد خان، بښتانه د تاریخ په رڼا کې مؤلف ظفر کاکا خیل، د پښتنو قبیلو شجرې لیکوال میرا جان سیال او نورو ددوی د نسب لړۍ په کرلاټو پښتنو ورگډوي او له پښتنې قبایلو څخه یې گڼي.

خو واقعیت دادی چې دوی یو ځانگړی قوم دی چې پخوا یې خپله ژبه او کلتور درلود، خو اوس یې هغه له لاسه ورکړی او ژبه یې په مرو ژبو کې شمیرده.

ځینو بهرنیو ختیځپوهانو لکه مارگنسټیرین، گریسیون، کانکوفسکي او نورو ددوی د ژبې او قوم په اړه خپرني کړي، د تیراهي ژبې ځنې وییونه او عبارتونه یې ثبت کړي، چې ورڅخه ددې ژبې پوره ځانگړتوب جوتیږي.

زما د معلوماتو له مخې معاصرو افغاني لیکوالو کې به سر محقق دوست شینواری لومړنی لیکوال وي چې د افغانستان ژبې او توکومونه نومي اثر کې یې د نورو ژبو او قومونو د پیژندنې په لړ کې په پښتو ژبه ددوی یا دونه هم کړی او تیراهي ژبې ځینې گرامري ځانگړنې یې بنودلی او ځینې لغتونه او عبارتونه یې هم ثبت کړي دي. او بیا ددی اثر لیکوال بناعلي زکریا ملاتړ د ۱۳۵۷ لمریز کال د زیري کالنی د تیرایان او تیراهي ژبه تر سرلیک لاندې یوه مفصله مقاله لیکلی او په کالنی کې خپره شوې وه.

کلو نو کلونه ورسته چې نوموړی د هجرت له تپاټوبي (پښتونخوا) څخه هیواد ته راستون شو، او د علومو اکاډمی د ژبو او ادبیاتو مرکز پښتو ژبې او ادبیاتو دانستیتوت په علمي غړیتوب ومنل شو. نو د علمي څیړنیزې پروژې په توگه یې همدغه موضوع د څیړندوی علمي پورته د لوړیدو له

پاره و ټاکله، سره له دې چې د موضوع شالید ته په کتنه په دې باب ډیرې لړې څیړنې شوي، نوددې مړې ژبې او مخ په ورکیدونکې قوم په اړه څیړنې ډیرې ستونزې لرلې خو نوموړی، د ډیرو ستونزو په ګا لولو مفرداتو سره په سمون کې په دې اړه پراخه څیړنې وکړې او د هغو پربنسټ یې دا لیکنه تر ممکنې کچې په دې لاندې پنځو څپرکو کې په دې ترتیب سر ته ورسوله:

په لومړې څپرکې کې د معمول سره سم د هغو څیړنو څرنگوالي ته کره کتنه شوې چې پر دې باب د مخه تر سره شوي دي. په دویم څپرکې یې د تیرایانو د نسب لړۍ او شجره، د تیرایانو میشت ځایونه او په ضمني توګه له روښانیانو سره ددوی په مخالفونو بحثونه راغلي، چې لوستونکو ته دغه قوم ورپیژني.

په دریم څپرکې کې د تیرایانو د تېر او د هغوی د ژبې په اړه د ځینو کورنیو او بهرنیو پوهانو نظریات په ډیر لنډیز سره راوړل شوي، چې داهم ددې قوم د پیژندنې به اړه له لوستونکو سره مرسته کولی شي.

څلورم څپرکې مود اندو اروپایي ژبو په ډله کې د تیرایي ژبې له دریغ او موقف څخه خبروي. لیکوال تریلا بیلو سرلیکنو لاندې له نورو هم ګروپ ژبو سره د تیرایي ژبې پر تلنه کړی، ددې ژبې به ګرامري جوړښت او نورو ځانګړنو یې په زړه پورې بحثونه کړي او په پای کې یې ددې ژبې د مړه کیدو او له منځه تللو اصلي لاملونه هم په منطقي ډول ښودلي دي. په وروستي (پنځم) څپرکې کې ددغه مړې شوې ژبې ځینې ترلاسه شوي و بیونه، جملې بیلا بیل عبارتونه او یو نیمګړی شعر هم خوندي کړی دی.

زه د لیکوال د هم مسلکي او په یوه فرهنګي اداره کې د نږدې همکاره په توګه ددې شاهد یم چې نوموړې ددې څیړنې په بهیر کې د موادو او

معلوماتو د نه شتون له امله د خومره ستونزو او کړاوونو سره مخامخ و،
ځکه چې هغه د یوې مړې ژبې او ځانگړي قوم (تیرایانو) په اړه خپره
کوله، د داسې قوم په اړه خپره د معلوماتو پلټنه او راټولونه، چې اوس په
پښتنی قبلیو کی ورگډ شوی دي خپله ژبه یې هیڅه کړی، ورکه کړی او
بالاخره مړه شوې ده. رښتیا چې ډیر ستونزمن کار دی، خو ښاغلي ملاتړ
صاحب چې د ډیرو نه ستړی کیدونکو هلو ځلو په نتیجه کې د تیرایي ژبې
او قوم په اړه دامواد او معلومات راټول کړي، زه یې ډیر ارزښمن پوره او
عنیمت بولم ستاینه یې کوم او په دې باوري یم د هغه چاله پاره چې په دې
اړه نورې خپرنې کوي ښه گټور معلومات په لاس ورکوي.

په پای کې لیکوال ته د دې اثر د چاپ او خپراوي له امله مبارکي وایم، د
لوی څښتن تعالی په دربار کې ورته دروغتیا او د نورو غوره فرهنگي
خدمتونو د ترسره کولو له پاره د بریالیتوبونو هیله او دعا کوم.

په درنښت

خپرنپوه سید محی الدین هاشمي

د علومو اکاډمی د ژبو او ادبیاتو مرکز مشر

سریزه

زموږ هېواد چې دلرغونو او معاصرو آریایي ژبو اصلي ټاټوبي او زانگو ده. د آریایانو دلېږد له مخې ورسره یو شمېر ژبې ختیځ او یو شمیر نورې یې لویدیځ لور ته تللي دي او هم یو شمیر آریایي قومونه په خپل اصلي ټاټوبي کې پاتې شول او دبېلابېلو عواملو پر بنسټ یې یو او بل لوري ته لېږد وکړ.

د وخت په تېرېدو سره د مختلفو عواملو له مخې یو شمېر ژبې یا کمزورې شوي او یا هم له منځه ولاړې، تیرایي ژبه زموږ د هېواد هغه لرغونې ژبه وه، چې په خپل اصلي ټاټوبي کې زېږېدلې او د ځینو لاملونو له مخې له منځه تللي ده.

د وخت په تېرېدو سره د مختلفو عواملو له مخې یې یو شمېر ژبې یا کمزورې شوې او یا هم له منځه لاړې. تیرایي ژبه زموږ د هېواد هغه لرغونې ژبه وه، چې په خپل اصلي ټاټوبي کې زېږېدلې او د ځینو لاملونو له مخې له منځه تللي ده.

کله چې زه د سیمې په کلیوالي بنسټونو کې شامل شوم او په لیک لوست یو څه وپوهېدم، نو خپله تذکره مې چې پلار راته په کوچنیوالي کې جوړه کړې وه، ولیده، د قوم په خانه کې یې تیرایي لیکل شوي وو، ما هغه وخت دخپل پلار څخه پوښتنه وکړه، چې موږ په قوم باندې څوک یو؟ هغه راته وویل چې موږ په قوم باندې مومند یو، نو ما ورته وویل چې زموږ په تذکره کې خو تیرایي لیکل شوي دي.

پلار مې راته وويل دا دهغه وخت دکاتبانو او ميرزايانو دناخبرې او ناپوهې له امله شوی کار دی، اوس داسې ليکل شوي، تيرايي په مومند اړول کړ او غواړي.

ارواښاد پوهاند صديق الله رښتین (دنگرهار ننداره) نومې سفر نامه کې هم د اشان ورته موضوع ته اشاره کړې ده، چې په رښتیا سره دا هم یوه لویه تېروتنه ده.

د شیرشاهي (حصار شاهي) په سفر کې ليکي: ((...ددې ځای اکثره خلک دناخبرې او یا په دفترونو کې دميرزايانو دليکنې له امله دخپل نوم سره تاجیک ليکي، مگر دا خبره بالکل غلطه او بې اساسه ده، ځکه چې ددې ځای او سپدونکي په پنځو خېلونو وپشل شوي دي.

علي محمد خېل، گاسي خيل، بنادي خيل، حسن خېل، نته خېل، چې دادخېلونو وپش او تقسیمات بې له پښتنو نه په بل چا کې نشته، د شیرشاهي لوستي او پوه کسان دې تاريخي غلطۍ ته متوجه شوي دي او ځانونه په لویه پښه کې مومند بولي.))^۱

همدا شان دکوټ درې خلک هم درواخله، په کوټ او بټيکوټ کې اکثره لوی کلي هم په خېلونو مشهور او ياديري، چې دلته ديو څو کليو نومونو ته دمثال په ډول اشاره کوو، چې دکوټ او بټيکوټ خلک يې اکثره دنومونو سره بلد دي.

لکه: طاووس خېل، باره خېل، انارخېل، شاش خېل، هيبت خېل، حيدر خېل، عمر خېل، نصرت خېل، جاني خېل، سيد احمد خېل، عمراخېل، فروخ شاه خېل، شمه خېل، سډو خېل او نور.

^۱ پوهاند صديق الله رښتین، دنگرهار ننداره، يونورستي بک ایجنسي، پېښور، ۱۳۷۴ ل کال، ۲۲ مخ.

همداشان په کوب کې د داسې ځايونه نومونه هم شته، چې په احتمالي ډول د اسلام د مقدس دين څخه وړاندې دورو سره تړاو لري، لکه مطراني، چوغي، ميتياني، چنگر، گيزواني، ختواني، ډواني، کتياني، بنډوک چې اوس هم په دې نامه يادېږي.

کوب او بتيکوب چې دنگرهار ولايت په اداري تشکيل کې دوه ولسوالۍ دي، د دې سيمې د اوسېدونکو په اړه د دې خبرې سپيناوی په ضرور کار دی، چې دوی له يوې مخې تيرايان دي او که څو محدودې کورنۍ ورته مهاجرې شوي دي.

اځوند درويزه نگرهاری او نور څېړونکي په دې نظر دي، چې تيرايان د پيررو بنان د ظلم له امله له تيرا څخه وايستل شول او ځينې کورنۍ يې نگرهار ته په کډه راغلي.

خو د سيمې خلک بيا داسې وايي، چې په پخوا وختونو کې د شينووارو او اږيدو له خوا په کوب باندې حمله شوې وه، د مير خوش پر مشرۍ د کوب والو يوه درنه جرگه د غره مومندو ته لاره مومندو له خوا دا حمله پر شا وتمبول شوه، چې د دې حملې د پر شا تمبولو څخه وروسته د مومندو قام څو کورنۍ د کوب په تنگي هم کې مېشتې شوي دي، له هغه وخته داتنگي د مومندو يوه تانه يا (څوکۍ) ده او د تنگي مومند ورته وايي.

داسې معلومېږي، چې له هماغه وخت نه د کوب د خلکو او مومندو ترمنځ د عزيزولۍ د اړيکو د ساتلو، سلسله بڼه ټينگه موجوده وه؛ پر دې اساس د کوب او بتي کوب خلک ځانونه په مومندو کې شمېري.

تيرايي (تيراي) ژبه چې له نوم څخه يې څرگندېږي، د نسبتې (ي) پر اساس تيرا ته منسوبېږي، تيرا دنگرهار ولايت د شينووارو جنوب شرق

خواته یوه پراخه لورپه غرنۍ یخه او په ځنگلو پټه سیمه ده، چې د پښتونخوا په خیبر ایجنسیۍ پورې مربوطه ده.

په اوس وخت کې تیرایي ژبه د افغانستان دمپرو او متروکو ژبو په ډله کې حسابیږي، په دې معنا چې تیرایي ژبه ویونکي نه لري او تیرایان په پښتو ژبه خبرې کوي.

ما په دې رساله کې زیات کونښن کړی، چې کومې کلمې، نومونه، پوره او نیمگړې جملې، چې د ځینو سیمو دخلکو په یاد کې پاتې وې، راټولې او هم هغه څېړنې، چې د بهرنیو او کورنیو پوهانو او څېړونکو له خوا په دې ژبه کې ترسره شوي په دې رساله کې یې خوندي کړم.

دا رساله ټول پنځه څپرکي لري او په پای کې پایله، وړاندیزونه، د ماخذونو فهرست، ضمیمې او د ځینو ځایونو او نومونو په برخه کې هم معلومات وړاندې شوي دي. د دې خبرې یادونه هم ضروري ده، چې په تیرایي ژبه کې د پښتو، دري، هندوکو او نورو داردي ژبو نومونه د گاونډیتوب پر اساس د پراگه شوي دي، په دې معنا چې کله دا ژبه ژوندۍ وه نو د نورو گاونډیو ژبو تر اغېزې لاندې وه، ځکه د دې ژبې ویونکو دیوه کوچني اقلیت په توگه د پښتو ژبې ویونکو سیمو په منځ کې ژوند کاوه، چې کرار کرار یې خپله ژبه له لاسه ورکړه او پښتو ژبه یې خپله کړه، یعنې اوس تیرایي ټبر له څېرمې په پښتو ژبه خبرې کوي.

څرنگه چې تیرایي ژبه د مرکزي داردي ژبو په ډله کې راځي نو په ټولیز ډول ویلاي شو، چې د دې رسالې یوه برخه داردي ژبو سره د پرتلیز او تشریحي میتود پر اساس او بله برخه یې د ساحوي ریسرچ پر اساس څېړل شوې ده.

په پای کې زه د خپل لارښود استاد خپرښپوه د کتور اورمې څخه د زړه له
کومې مننه کوم چې ما سره یې د دې رسالې په بشپړولو کې ډیر زیار گاللي
دی او د بناغلي خپرندوی عبدالظاهر شکیب بناغلي خپرندوی وجیه الله
شپون او بناغلي محمد عارف ملاتړ څخه هم منندوی یم چې د رسالې په
کمپوز، سپارښتنو او ترجمې کې یې راسره په خلاص مټ مرسته کړې ده.

په درنښت

زکریا ملاتړ

لومړی خپرکی

د موضوع شالید یا پس منظر

تقریباً څولسیزې وړاندې د تیرایي ژبې څرک په هغو سیمو کې لگېده، چې تیرایان په کې پخوا اوسیدل او دنوموړې ژبې څه ناڅه کلمې یا نیمګړې جملې د ځینو سپین ږیرو خلکو یا سپین سرو بنځو په یاد کې پاتې وې، مګر اوس په مکمله توګه له یوې مخې دا ژبه له منځه تللې او بیخي ویونکي نه لري او پر ځای یې پښتو ژبه ویل کیږي، په دې معنا چې دا ژبه مړه او متروکه شوې ده.

څرنگه، چې دا ژبه اوس له استعمال څخه غورځېدلې او دمړو او متروکو ژبو په کتار کې راځي، نو دابه یو څه ګران کار وي، چې ددې ژبې ټول اړخونه او ګرامري ځانګړنې لکه دنورو ژوندیو ژبو په شان وڅېړل شي.

د تیرایي ژبې په اړه ارواښاد دوست محمد دوست (د افغانستان ژبې او توکمونه) نومې اثر کې چې په ۱۳۵۴ل کال د پښتو ټولني له خوا چاپ شوی، د مرکزي داردي ژبو په ډله کې د خارجي ماخذونو په حواله بڼه څېړنه کړې او د تیرایانو په باره کې معلومات یې داخوند درو بزه ننگر هاري دمخزن الاسلام او تذکره الابرار والاشرار له آثارو څخه راخیستي دي او ځینې خبرې یې دخپلو څېړنو او علمي پوهې په اړه هم راوړي دي. پټه دې پاتې نه وي چې ارواښاد دوست د افغانستان ژبې او توکمونه نومې اثر په

۴۳۴-۴۴۰ مخونو کې د تیرایي ژبې پر گرامري جوړښت پوره رڼا اچولې، چې تفصیل یې د دې رسالې په متن کې ځای په ځای راغلی دی.

د بهرنیو پوهانو او ختیځ پېژندونکو له خوا د تیرایي ژبې او نورو همگروپ (داردي ژبو) په اړه گډې څېړنې هم ترسره شوي دي.

تراوسه پورې په تیرایي ژبه مستقل اثر په پښتو ژبه کې نه دی لیکلی شوی. یوازې د افغانستان ژبې او توکمونو نومې اثر کې د داردي ژبو په گروپ کې یې یادونه او څه ناڅه څېړنه راغلي ده، د بهرنیو ماخذونو په حواله د گریسن یادښتونه او څېړنه، چې پوره تفصیل یې د دې رسالې په متن کې راغلي د موضوع په بشپړلو کې پوره مرسته کړې ده. زه هم د دې ژبې دنومونو، کلمو او جملو راټولولو پسې، کلي په کلي او سیمه په سیمه گرځېدلی يم. د خیبر پښتونخوا په تیرا او ټوله خیبر ایجنسی او د تنگهار ځینې ولسوالۍ مې ورپسې چاڼ کړي دي، تر څو هغه وییونه او جملې، چې د خلکو په یاد کې پاتې وې راټولې کړم او له بلې خوا د اهم معلومه کړم، چې تیرایي ولس په کومو کومو ځایونو کې مېشتې دی.

لکه څنګه، چې د دې رسالې عنوان په دوو برخو مشتمل دی، چې یوه برخه یې (تیرایان) او بله برخه یې (تیرایي ژبه) ده.

په دې دواړو برخو کې ما دخپل توان په اندازه کوبښ کړی دی، چې په خپله څېړنه کې د ټولو موجودو ماخذونو څخه استفاده وکړم.

تر هر څه دمخه پکار ده، چې لومړی په تیرایانو باندې څېړنه او تحقیق وشي او وروسته یې بیا په ژبه باندې خبرې وشي.

د تیرایانو دنسب په برخه کې چې کوم ماخذونه او نظریات موجود دي، یوه نظریه په کې د محمد حیات خان (حیات افغاني) دویم ټوک دوهم چاپ

۱۳۷۰ کال ۱۲۰ مخ کې راغلي ده او بله نظريه د سيد بهادر شاه ظفر کاکا خپل ده (پښتانه د تاريخ په رڼا کې، کرلاني قبایل ۲۲ مخ) کې ذکر شوی، درېيمه نظريه د ميراجان سيال مومند "د پښتنو قبيلو شجرې" یونیورسټي بک ایجنسي، پېښور ۱۳۲۵ ل "۲۱۰-۲۱۱" مخونو کې یادونه شوې ده، چې د تاريخ له پلوه دوی درېواړو څېرو نکو د تیرایانو شجره او نسب کرلاني قبایلو ته منسوب کړی دی، چې یادونه یې وروسته در سالې د دویم څپر کې په یو جدول کې ښودل شوې ده. بله مهمه نظريه د تیرا څخه د تیرایانو دوستلو موضوع ده.

چې په دې برخه کې اخوند دروېزه ننگر هاري په (تذکره الابرار والاشرار) په ۱۵۴ مخ کې په واضح ډول داسې لیکلي دي: ((...مبلغ سیصد ویست کس را از قلعه بدر کرده و کشته و بدوزخ فرستاد، چه اهل ایمان نبودند کل اهل هوا و تابع هوا بودند.

بعد از آن تمام اولس تیرای را بقتل و تاراج رسانیده، مگر اندکی از آن خلاص شدند و به جانب ننگرهار بدر رفت...))^۱

دې ته ورته نظر داخوند دروېزه په بل مشهور تالیف مخزن الاسلام ۱۹۲۹ م کال چاپ د سيد تقويم الحق کاکا خیل مقدمه کې د تیرایانو موضوع ته داسې اشاره شوې ده، چې ((بایزید ددې جنگ نه پس تیرا ته لاړ او د اړیدو په مدد یې تیرایان لرې کړل او په علاقه قابض شو.)) په دې اړه د تاريخ مرصع د لیکوال افضل خان خټک او دوست محمد (دوست) نظریات سره ورته دي. ارواښاد دوست د افغانستان ژبې او توکمونو ۱۳۵۴ کال چاپ په ۳۳۳ مخ کې لیکي: ((...بایزید چې کله تیرا ته راغی تیرایان که څه هم په ظاهره دده مریدان وو، خو په باطن یې دمغولو سره

^۱ اخوند دروېزه ننگرهارى تذکره الابرار والاشرار، چاپ اداره اشاعت سرحد، پېشاور، ۱۵۴ مخ.

مینه درلوده، پیر و بنان ددوی په دغه نیت پوه شو دوی یې وغلول او ورته یې وویل، که ما راضي کوئ خپل لاسونه وتړئ او زما خدمت ته حاضر شئ، کله چې زما په حکم ستاسې لاسونه پرانیستل شي، هغه وخت به زه له تاسو خونین شم، تیرایانو همداسې وکړل او په دغه صورت کې روښان درې سوه کسه ووژل...)

مگر د ارواښاد استاد قیام الدین خادم نظریه د (بایزید روښان) نومې اثر په (۲۴) مخ کې د پورتنیو لیکوالو د نظریو څخه توپیر لري. ارواښاد خادم د درې سوه کسانو په ځای ۱۳۰۰ کسان بنودلي دي.

اوس به راشو تیرایي ژبې ته. کومه ژبه چې تیرایانو پرې خبرې کولې د تیرایي ژبې په نوم یادېږي.

څرنگه چې تیرایي ژبه د دردي ژبو ګروپ په مرکزي څانګې پورې اړه لري، ارواښاد دوست شینواري د افغانستان ژبې او توکمونو اثر ۴۰۳ او ۴۰۴ مخونو کې په عمومي ډول د دردي ژبو په اړه داسې لیکي:

((د دردي ژبو څېړنه عملاً د ۱۹ پېړۍ په دېرشمو کلونو کې شروع شوه، چې په اتفاقي ډول د دردي ژبو په باب د سیاحینو له خوا او همدارنگه د عیسوي مبلغینو څېړنو (چې په ۱۹ پېړۍ په لومړیو شلو کلونو کې د انجیل یوه برخه په کشمیري ژبه لومړۍ په نگاري الفباء او بیا د ۱۹۸۰-۱۹۹۰) کلونو په عربي الفباء کې د دردي ژبو لومړي شواهد چاپ شول، په دې باب لومړي آثار د پېر بسیط وو، لنډ لنډ ګرامري معلومات او دهغو ژبو جغرافیوي ساحې بنودل کېدې، د دغې دورې آثار اوس یوازې تاریخي ارزښت لري، ځکه چې هغه وخت د ژبو علمي بریدونه نه وو درول شوي او

^۱ څېړنمل دوست محمد دوست. د افغانستان ژبې او توکمنه، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۵۴ کال، مخ ۳۳۳.

اساسي څېړنې نه وې پيل شوې او ډېرې ژبې لانه وې څرگندې شوې او ديو شمير ژبو ديالېکټونه لاند خانگړو ژبو په حيث پيژندل کېدل.))

د تيرايي ژبې په اړه گريسن هم په زړه پورې کار کړی دی.

نوموړی داسې ليکي:

تيرايي ژبه يوله دارديک ژبو څخه ده، چې تراوسه يې دپوره پيژندنې په اړه يولرستونزې موجودې دي په دې اړه چې کوم لومړني مواد خپاره شوي دي، هغه دليچ دلغاتو مختصره مجموعه ده، چې په ۱۸۳۸م کال تاليف شوې ده.

دليچ دڅرگندونو له مخې دتيرايي ژبې ويونکي يو وخت دتيرا په وادي کې مېشت وو او بيا له هغه ځايه ننگرهار ته تللي، چې اوس هم هلته ژوند کوي. اوس په تيرا کې داپريدو او اورکزيو پښتنو دوه قومونه آباد دي. گريسن وايي: ديوي پېړۍ دڅلورمې زيات وخت مې کونښن وکړ چې دتيرايي ژبې په اړه يو څه معلومات ترلاسه کړم، مگر ددغې ژبې ويونکي په هغه ځای کې اوسيدل، چې دبرتانوي هند له واکه بهر وه. په دې اړه زما هڅې بې پايلې پاتې شوې.

په ۱۹۲۱م کال سر اوريل ستين په پېښور کې وتوانيد چې دتيرايي ژبې دوه کسه ويونکي پيدا کړي او دهغوی په مرسته مې ددغه ژبې ديو شمير لغاتو لست ترتيب کړ، ددغه نويو معلوماتو او دليچ قاموس په مرسته مې وکړای شول، چې په دې اړه ښه جزئيات برابر کړم، چې دژبپوهنې دسروې په اړه اهميت لري.^۱

^۱ George Grierson, On the tirahi language, Source journal of the Royal Asiatic Society great Britain and Ireland, no ۳ (dul, ۱۹۲۵, pp ۵۰۵- ۴) ۶.

په ۱۹۲۴م کال کې ناروېژي نامتو عالم مارگن سټېرن افغانستان ته راغلی و، چې د ژبو د مطالعې په اړه د نوموړي محقق آثار د نورو څېړونکو لپاره ډېر گټور ثابت شوي دي. مارگن سټېرن د (داردي) ژبو بشپړه طبقه بندي کړې ده.

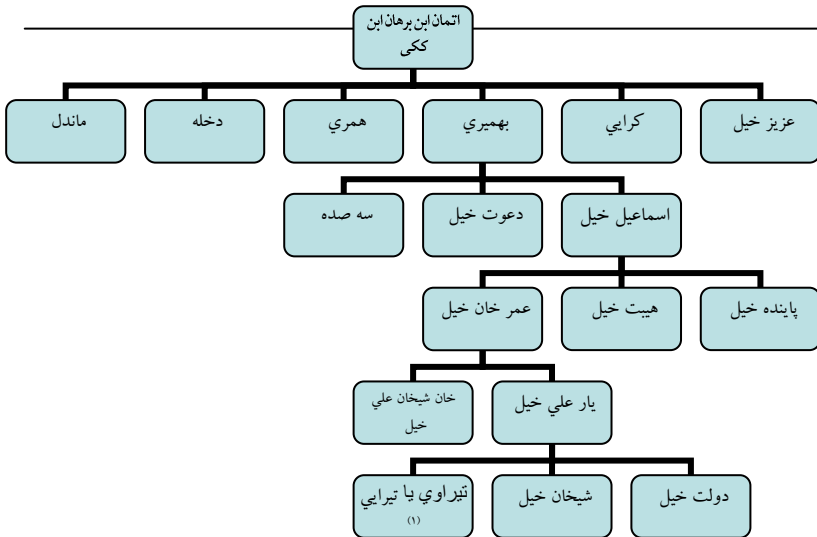
په پای کې د پورتنیو لیکنو په رڼا کې وایو، چې د تیرایانو په برخه کې داخوند دروېزه نظریات که څه هم د پیرروېسان په اړه بې بنیاده او افراطي اړخ لري، خو د تیرایانو په اړه زموږ د موضوع سره ډېره مرسته کوي، ځکه وروستیو څېړونکو هم داخوند دروېزه د نظریاتو پلوي او ورڅخه استفاده کړې ده دا خبره باید له یاده ونه باسو چې داخوند دروېزه نظریات د تیرایانو په برخه کې د لومړي لاس منابع تشکیلوي. په ننگرهار ولایت کې د تیرایانو په اړه دخلکو نظریات ډېر متفاوت دي، په دې رساله کې کوښښ شوی، چې د هر چا نظر بې د څه لاسوهنې کټ مټ راوړل شي.

چې په دې کار سره به له یوې خوا د تیرایانو د پخوانیو او اوسنیو داستو گنځایونو په باره کې پوره او کره معلومات وړاندې او له بلې خوا به څه ناڅه د تیرایي ژبې په باره کې هم څېړنه ترسره شي یعنې په لنډه توگه دا ویلای شو، چې د موضوع په اړه به خواره واره نظریات په یو اثر کې راټول کړی شي. ترڅو د دې موضوع مینه وال او راتلونکي څېړونکي ورڅخه په اسانۍ گټه واخلي.

دویم خپرکی

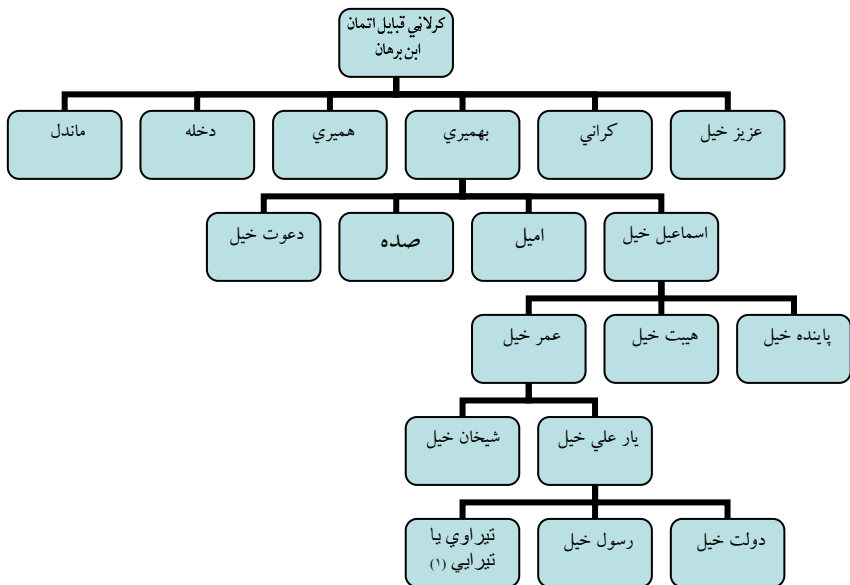
تیرایانو نسب او شجره

که له یوې خوا تیرایې ژبه د (د اردي) ژبو په مرکزي گروپ پورې اړه لري نو تیرایان هم په د اردي اقوامو کې شمېرل کېږي، څرنگه چې تیرایان ځانگړې ژبه لري او ځانگړی قوم، خو د تاریخ نومیالي مؤرخ او څېړونکي محمد حیات خان د (حیات افغاني) په (۱۲۰) مخ کې د تیرایانو د نسب سلسله په لاندې جدول کې اتمان ابن برهان ابن ککي ته رسولې ده، چې دا ټول بیا په کرلاني قبایلو پورې اړه لري او پښتانه بلل شوي دي.

(۱) محمد حیات خان. حیات افغاني، دویم ټوک، دویم چاپ، ۱۳۷۰ ل کال، ۱۲۰ مخ.

همدا شان مشهور مؤرخ سيد بهادر شاه ظفر كا كا خپل په خپل اثر (پښتانه د تاريخ په رڼا كې) هم د تيرايانو د شجرې او نسب په اړه يادونه كړې ده او تير اوي يا تيرايي ولس يې په كرلاني قبيلو كې شمېرلى دى، ددې خبرې د پوره وضاحت لپاره د تيرايانو د شجرې او نسب د جدول ضرورت ځكه ليدل كيږي، تر څو دا موضوع پوره روښانه شي، البته ددې درې واړو جدولونو په ځينو نومونو كې لږ توپير ليدل كيږي، خو په مجموع كې د تيرايانو د نسب په اړه درې واړه څېړونكي په يو نظر دي.

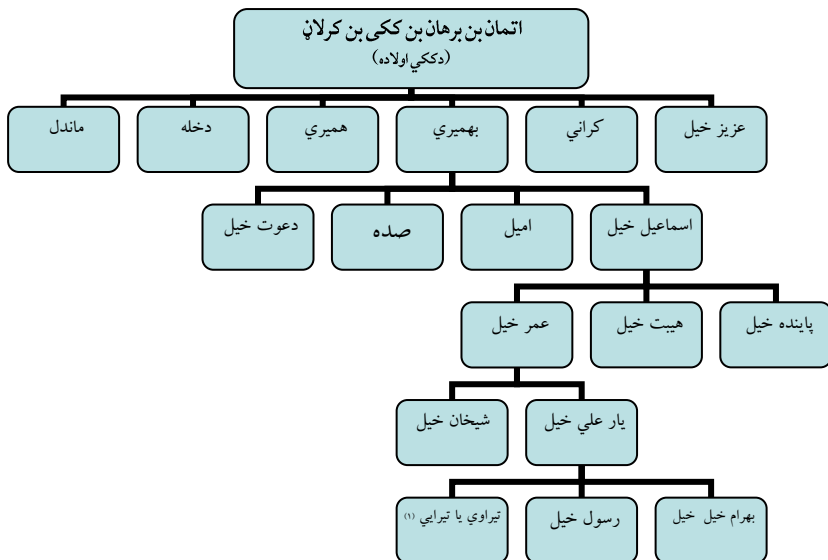

(۱) سيد بهادر شاه ظفر كا كا خپل، پښتانه د تاريخ په رڼا كې، كرلاني قبایل، ۱۳۲۲مخ.

بناغلي ميراجان سيال مومند (د پښتنو قبيلو شجرې) نومې اثر کې هم د تيراوي قبيلې يادونه په يو جدول کې داسې راوړې ده.

يادوانه:

د تيرايانو د نسب د ساسلې په باب جدول، چې د پرتنيو پوهانو له خوا وړاندې شوې يو څه د غور وړ هم دی. (د اثر ليکوال).

(۱) ميراجان سيال مومند. د پښتنو قبيلو شجرې، يونيورسټي بک ايجنسي، پېښور،

۱۳۲۵ ل کال، ۲۱۰-۲۱۱ مخونه

د تيرايانو مېشتخايونه

الف: پخواني مېشتخايونه:

د تيرايانو پخوانی مېشتخای د تيرا سيمه ده.

تيرا د گڼو غرونو او شنو ځنگلونو په منځ کې يوه پراخه شنه سيمه ده، خلک يې په خپلواکۍ مين دي، هوارې او ميداني سيمې لري هوا يې ډېره سړه ده، په تيرا باندي اوس اته قامونه او تپې اږيږي پراته دي.

دا پرېدو څخه وړاندي په دې سيمه باندي تيرايان او سيدل، داخوند دروېزه دوينا له مخې د پيرو وېشان د زور زياتي له کبله اکثره تيرايان ووژل شول، کورونه او مالونه يې لوټ او تاراج شول، يو څه يې ژوندي پاتې شول، چې هغه لويديځ پلو ته يعنې ننگرهار ته او څه يې نورو ځايونو ته په کډه لاړل. د دې موضوع پوره متن د دې رسالې په درېيم څپرکي کې راغلی دی.

څرنگه چې تيرايانو د پښتنو سره د يو کوچني اقليت په توگه ژوند کاوه نو کرار کرار يې خپله تيرايي ژبه له لاسه ورکړه، چې اوس تيرايي ژبه بالکل مړه او متروکه ده او خلک يې په پښتو ژبه خبرې کوي.

ب: د تيرايانو اوسني مېشتخايونه:

لومړی: تيرايي پايان او تيرايي بالا (کوز تيرايي او بر تيرايي)

د پېښور سره څېرمه د پجگۍ او اصحاب بابا ته په غځېدلي سړک، لويديځ اړخ ته د تيرايي پايان او تيرايي بالا په نوم دوه لوی کلي پراته دي، د بډنۍ لويه وياله د دې کليو په لويديځ اړخ کې تېره شوې ده، دا وياله د خليلو ځمکې د تيرايانو له ځمکو څخه جلا کوي.

زه په خپله دې کلي ته تللی وم او دکلي د مشرانو سره مې خبرې کړي دي، دوی وايي چې موږ ددې ځای اصلي اوسېدونکي نه يو، پخوا مو غورنيکونه له افغانستان څخه دلته راغلي او مېشت شوي دي د پنځه سوه په شاوخوا کې کورنۍ دلته مېشته دي او د زرو جريبو څخه زياته ځمکه په واک کې لري، خو زياتره خلک يې د پېښور په ښار کې کاروبار کوي په دې کلي کې يو څه هند کيان هم اوسېږي.^۱

ديادونې وږخبره داده، چې ددې کلي خلک دا نه وايي چې موږ له تيرا نه راغلي يو، بلکې دا وايي، چې موږ له افغانستان څخه دلته راغلي يو.

کېدای شي چې داخوند درو بزه دوينا مطابق هغه خلک چې د پيرروښان د زور او زياتي له امله ننگرهار ته په کډه تللي او بيا وروسته دوی له ننگرهاره پېښور ته هجرت کړی وي.

دويم: بل ځای چې د تيرايانو هستوگنه په کې شوې کوټ او بټي کوټ ولسوالۍ دي، دا خبره حقيقت لري چې په لږ شمير کې تيرايان په (کوټ او بټي کوټ) کې پخوا هستوگن وو، خو دا خبره د غور وږده، چې ټول د کوټ او بټي کوټ خلک تيرايان وبلل شي، بلکې دوی ټول ځانونه په مومندو گډوي، دا ځکه د تيرايانو له مهاجرت څخه دمخه خو داسيمې (کوټ او بټي کوټ) بالکل دخلکو څخه خالي نه وې، پټه دې پاتې نه وي، چې کوټ په ننگرهار ولايت کې ډېره اباده دره ده او د بودايي دور نښې نښانې هم په کې يو څه موندل شوي دي.

^۱ حاجي تاج محمد دخير محمد خان زوی او سيف الرحمن در حيم گل خان زوی د تيرايي پايان له اوسېدونکو سره مې دمر کې له مخې پورته مطلب تيار کړی دی.

روښانيان او تيرايان

د پورته سرليک لاندې د تيرايانو په باب که له يوې خوا د پيرروښان زور زياتی بيان شوی نو له بلې خوا په خپله داخوند دروېزه نظرياتو ته هم په کې اشاره شوې ده.

مخزن الاسلام، چې داخوند درويزه مهم تصنيف دی، د تيرايانو په اړه داسې ليکي:

((... بايزيد چې خبر شو نو ميرزا حکيم ته يې يو سفارشي خط وليکه، ميرزا حکيم د پيشاور حاکم معصوم خان ته خبر واستاوه، چې دی هم وژنه، پاينده خان د معصوم خان په دربار کې خبر شو او بايزيد ته يې خبر واستولو، بايزيد سره دخپلو ملگرو د يوسفزو علاقې ته واورېدو او د يو غر په سر يې ټيکا و وشو، د معصوم خان سړي ورپسې راغلل، ترمنځ يې جنگ وشو، جنگ بايزيد وگټلو او داسې دهغه او مغلو مضاف پيدا شو، بايزيد د دې ځای نوم آغاز پور کېښودو او دلته يې دېرې مضبوطې کړې.

دا ځای دکليانې شاوخوا او اندازتاً د شهباز گړۍ سره نږدې و، بايزيد د دې جنگ نه پس تيرا ته لاړ، دا پریدو په مدد يې تيرايان لرې کړل او په علاقۀ قابض شو.))

اخوند دروزه په مخزن الاسلام کې بل ځای داسې ليکي:

^۱ اخوند دروېزه، مخزن الاسلام، پښتو اکاډمي، پېښور، ۱۹۶۹ م کال، د مقدمه کچ مخونه.

((... جمله غله يې وبله ټول کره په (توتې) کې مېشته کره، مسافر به يې وژلنه، له حرامو يې توبنه کره. دغه پس نیت وشو او تیرا وته روان شو. کل تیرا يې مریدان شو.

ولې زیات وو تیرای له عقله پلي، چې تاریک يې ننویست په لور دکلي، لکه نبي وو دا ویلي، هر چې ځای وگمراهانو وبدعت ته ورکوبنه، خدای به خوار هغه ولس کا، هم لعنت به پرې ورپرې تر پايڼه.

ځکه خدای (ج) هم دا تاریک تیرای ته ولېږنه له زحمته، تیرای وبله غوڅ کر، دوی ویست له مملکته، دی هاله له ځانه خوښ شه، چې مهدي شوم، دمهدی چارې به کرمه، بنيادي هندوستان به ونیسمه، اوازې يې کرې گلې، هر چې آس لري راي، اس په ما پورې باسي، داکبر پادشاه ټنگې واړه زما دي، دوه کوبه به درکومه، دغه بنادي.

داکبر په مال يې واخيسته اسونه، دی ووت له ننگره هاره په ميدانونه، له هغه درسته ننگره هاره دغه يو پړو يې وسو په اورونه.

ده هم ژر په بېرته فیر و غرته وکر په قراره، ولي محسن خان غازي ورپسې راغی، یک جلب تېزولی يې اختياره، دا ميدان دتور راغه و، چې تاریک، محسن خان ورغله وبله، لښکرې غوڅ کر، په ميدان کې تاریک وپلې کرې پر غونډی و ورختلی، ده اوبه نه وې موندلې، ځکه دی و جل وهلی لکه دا له يې لمون وسه، هم وعده يې دروغرته شوه یک لخته، دغه پس اشغره لره روان شه، په دې نړدې شپې کې، دی ولوبده له تخته، په ظاهر کې گورستان يې اشغره شو، په معنا کې يې سقر شو.

دغه پسه شيخ عمر واخسته توره، په يارانو خبر شه، چې راي ميا مرنه دی حیات دی، پر هغه ځای شيخ عمر دی کښېنولی، کل جهان به هغه نیسي چې سروی و عمر ته سپارلی.

لکه یو کال یې وتېزلی دلحد د گورستان ډېرې خواری. دغه پسه شیخ عمر حکم پرې وکړ، چې میاله گورستانه وکارې، دا لازم دي پریارانو چې میا دي په صندوق کې گرځوینه، لکه لوی مهم پرپوځي پریارانو، دا میا به په هغه ساعت پاڅینه، دا جاهل عالم و، ډېر له عقله پلي هم په کفر کنبېنولي دتاریک و سپین هډونه، دوی یې گونبي گونبي هډونه له لحده راو کنبلي، په صندوق کې خوندي کړي، په تندي یې گرځوینه، ولې دا عقل یې نه کړ، چې دی مړدی مړ چا کله پاڅونه»^۱.

د پورتنیو څرگندونو په رڼا کې مور دا خبره په یقین سره کوو، چې دتیرایانو په اړه د لومړي لاس ماخوونه داخوند درویزه دتالیفاتو څخه عبارت دي، همدارنگه داخوند دروپزه په یوه بل اثر تذکره الابرار والاشرار کې دروېنایانو او تیرایانو په اړه هم دې ته ورته موضوعات شته، چې د بېلگې په ډول دا لاندې متن گورو:

((... بعد از مدتی این لعین بکوه تیرا توجه نمود و چون این مردم تیرای نیز کول ولی صلاح بودند جماعه از ایشان بل اکثر ایشان مرید آن لعین آمدند.

اما افغانان کوه بتمام هم مرید آمدند و کافر شدند چه از دین محمدي و در ایشان جز رسمی نبود و اند و شرایع محمدي خبر رسمی نبود، او آن را نیز بگفته این لعین از دست دادند و مرتد شدند، اخرا الامر اتفاق افغانین به این لعین چنان افتاد که مردم تیرای را بقتل و تاراج برده و از تیرا بدر

^۱ اخوند دروپزه، مخزن الاسلام، پښتو اکاډمي، پېښور یونیورسټي، ۱۹۶۹م کال، ۱۳۳-
۱۳۴ مخونه.

رساند چه بواسته ايشان مردم مغل در تيرا درمی ايند تا اين مملکت از
حکام اسلام خالی گردد...))^۱

اوس هم د ننگرهار په ځينو سيمو کې دا خبره شته، چې کله د شېخ عمر
له خوا د پيرروښان هډوکي په تابوت کې واچول شول مريدانو به يې دا
تابوت په اوږو باندې گرځولو.

دا متل له هغه وخت نه مشهور شوی "تيرايي له عقله پلي + پيرروښان
به يې گرځاوه ولي په ولي."

د استاد سرمحقق عبدالله بختاني له خولې دا خبره کوم، چې پيرروښان
په ننگرهار کې ډېر مريدان لرل او د دې مريدانو پراساس يې ننگرهار د
مقاومت قوي سنگر گرځولی و، د ده په مريدانو کې ښځې هم شاملې وې. د
ننگرهار د غازي آباد په سيمه کې يوه ښځه د گاگا په نوم وه، چې د پير
روښان په مريدانو کې شمېرل کېده.

د پيرروښان مخالفينو ورپسې دا شعر جوړ کړی و، چې يو بيت يې دا
دی:

چې مريده يې گاگاه ده

لايقه د گنگاه ده

^۱ اخوند دروېزه ننگرهارى، تذکرة الأبرار والاشرار، اداره اشاعت سرحد، پيشاور، ۹۴۰، ۱۰۴۸ مخونه.

درېم څپرکی

دتیرایانو او ژبې په برخه کې یې د پوهانو نظریات

الف: دکورنیو پوهانو او څېړونکو نظریات:

لومړی:

اخوند دروېزه دمخزن الاسلام په یوه برخه کې دتیرایانو په اړه داسې

وايي:

((... بايزيد ددې جنگ نه پس تيرا ته لار، دا پریدو په مدد یې تیرایان لري کړل او په علاقه قابض شو، محسن خان ورپسې دکابل نه هپه وکړه او ويې تښتولو.

بايزيد وهلی ځپلی کلپانی (شهباز گړی) ته واپس راغی او دسر درد یا جل په مرض هلته مړ او ښخ شو، دا اندازتاً دکال ۹۸۱ هـ ق - ۱۵۷۳ م کال یا ۹۸۲ هـ ق - ۱۵۷۴ م کال واقع ده.))^۱

اخوند دروېزه په خپل یو بل اثر تذکرة الابرار والاشرار کې دتیرایانو په

باب وایي:

^۱ اخوند دروېزه، مخزن الاسلام، پښتو اکاډیمي پېښور یونیورسټي، دسید تقویم الحق کاکاخیل مقدمه، ۱۹۶۹ م کال.

((...چون مردمی تیرای ازین حادثه و ازین مصلحت اگاه شدند تماماً مهم مسعد جنگ آمدند، تا بعد از آن این لعین مکر، و تلبیس نمودند و خود را پیرو پیشوا ساخته، ب مردم تیرای نوشته و دعوت نمودند که شما بر جانب خود تبلیغ کشیده اید و پیر خود را به بید یانتهی منسوب کرده اید این از شما گناه عظیم واقع شده، شاید و باید توبه بجا آرید و شرط توبه این است که دستها بسته بقدمبوس پیر خود برسد و پس از آن جا که مردم به سفاهت و حماقت مشهور اند و در تحت گلیم شقاوت، بدعت و ضلالت مستود اند، اجابت نموده و انقیاد فرموده، مبلغ سیصد و بیست کس را از قلعه بدر کرده و کشته ویدوزخ فرستاد، چه اهل ایمان نبودند کل اهل هوا و تابع هوا بودند، بعد از آن تمام ولس تیرای را بقتل و تاراج رسانیده، مگر اندکی از ایشان خلاص شد و بجانب ننگرهار بدر رفت.

و از آن زمان بازتابه این مملکت تیرا به دست اولاد این لعین و بدست افغانان آن کوه مانده.))

دویم:

دمحمد حیات خان نظر:

محمد حیات خان، د حیات افغانی په دویم ټوک، دویم چاپ (۱۷۱) مخ کې لیکي:

((... په شپږمه هجري پېړۍ کې د تیرا قوم ډېر مشهور او د تیرا په سیمه یې پوره تسلط درلود، دوی بت پرسته وو او د مسلمانانو سره یې سخته دښمني درلوده، په (۲۰۰_۲۰۱) هجري کلونو کې سلطان شهاب الدین غوري په دغه قوم یرغل وکړ، یو څه یې مړه شول او هغه چې له مرگه وژغورل شول په زور یې مسلمانان کړل، دا د خدای شان دی، چې دهغه لوی قوم څخه

اخوند دروېزه ننگرهارى، تذکره الابرار والاشرار، چاپ اداره اشاعت سرحد، پېشاور، ۱۵۴مخ.

اوس لږ شمير تيرايي مسلمانان د شينووارو په ملک کې اوسېږي او يوازې په دې سبب د ذکر وړ دي، چې دوی ځانته بېله ژبه لري او له دغې ژبې څخه څرگندېږي، چې د سانسکریت له ژبې څخه به راوتلي وي، خو د پښتو ژبې ډېرې کلمې ورسره يو ځای شوي دي.))^۱

همدغه پورته نظر ملا فيض کاتب داسې رانقل کړی دی: ((اين فرقه در ابتداء بت پرست بود، در حمله سلطان شهاب الدين غوري مشرف به دين اسلام شدن، اکنون عدهٔ دربين قوم شينووار متمکن وبه زبان خلاف زبان افغاني که از سنسکریت جدا وبا الفاظ زياد از پشتو شامل و داخل شده متکلمند))^۲

دریم:

د افضل خان خټک نظر:

کله چې پيرروښان د (چورې) جنگ د چورې په کلکو درمو، چې نېزې يې ورڅخه جوړې کړې وې وگاټه يعنې مغل په دې جنگ کې مات شول. تيرايانو په دې جنگ کې هم برخه اخیستې وه له دې جنگ وروسته پيرروښان تيرا ته ولاړ او هلته په تيرايانو بدگومانه شو، افضل خان خټک دا پېښه داسې بيانوي:

((... تيراي عالم په ظاهره دده سره و، او په باطن کې يې دمغولو سره روپه درسته وه، هغو ته يې وويل: چې تاسو په باطن دمغولو سره ياست،

^۱ محمد حيات خان، حيات افغاني، دويم چاپ، دويم ټوک، ۱۳۷۰ل کال، ۲۷۰ مخ.

^۲ ملا فيض محمد کاتب، نژادنامه افغان، فرقه تيرايي، ۱۱۳ مخ.

دما دطریقې مردود الطریقه شوي یاست، اوس دواړه لاسونه پخپله وتړئ، چې ستاسو توبه همدغه ده.

هغو له اعتقاد ه چې په ده بې لرلو او یا له وېرې تیرسو (درې سوو) کسو لاسونه وتړل، ورلره راغلل، تیرسوه بې جدا جدا مړه کړل، یو دبل نه خبر نه شول، هغه باقی بې تاراج کړل، تیرا بې له تیرای خالی کړ.))

خلورم:

دارو انباده استاد قیام الدین خادم نظر:

ارو انباده استاد خادم په خپل کتاب (بایزید روښان) په (۲۳-۲۵) مخونو کې د تیرایانو په اړه لیکي:

((... تیرای عالم شاید په ښکاره دده سره و، او په باطن کې دمغولو سره وو، ده هغوی ته وویل، چې تاسو په باطن دمغولو سره یاست، زما له طریقی مردود شوی، اوس بویه واړه خپل لاسونه پخپله وتړئ، راشئ ستاسو توبه همدغه ده. هغوی له اعتقاد ه، یا له وېرې دیارلس سو کسو لاسونه وتړل ورله راغلل.*

^۱ افضل خان خټک، تاریخ مرصع، مقابله و تصحیح او نوټونه، دوست محمد خان کامل مومند، یونیورسټي بک ایجنسي، پېښور، ۲۳۹ مخ.

* دارو انباده خادم صیب دیارلس سو کسو تیرایانو وژل کېدل او بل ځای د تذکرې په حواله دوه سوه شل کسانو وژل کېدل، دغور او فکر خبره برېښي، ددې خبرې سپیناوی پکار دی، چې ایادا املايي تېروتنه ده او که درست نظر دی، خو دا خبره دنورو ټولو لیکوالانو او څېړونکو له نظریاتو سره توپیر لري، ځکه دنورو لیکوالانو په نظر تیرایان ددرې سوه او درې سوه شل کسانو څخه زیات نه دي وژل شوي.

وايي چې ټول يې جدا جدا ووژل او تيرا يې له تيرايي خالي کړ او دغره پښتنو ته يې ورکړ. اپريدي او اورکزي يې ټول مرديان کړل. ()

ارواښاد استاد قيام الدين خادم د ياد شوي کتاب په (۲۴) مخ کې د تذکرې په حواله ليکي:

هر کله چې پيرونښان د چورې په جنگ کې مغول مات کړل او تيرا ته ولاړ په اخره کې دده د طرفدارانو پښتنو اتفاق په دې وشو، چې تيرايي خلک ووژني او يا يې له تيرا څخه خارج کاندې، ځکه چې ددوی په واسطه مغول تيرا ته راځي، وايي چې په دغه خبره تيرايي خلک ددوی سره مخالف شول، ده وويل څو لاس تړلي رانه شئ، عفو به مو نه کړم، دغسې يې وکړه او دوه سوه شل کسه ورته راغلل، ده هغه ووژل او لږ څه يې خلاص شول، ننگرهار ته ورتښتېدل او په دغه سبب تيرا له تيرايي څخه خالي شو.^۱

پنځم:

دارواښاد دوست محمد دوست نظر:

((... بايزيد چې کله بيا تيرا ته راغی، تيرايان که څه هم په ظاهره دده مريدان وو، خو په باطن کې يې دمغولو سره مينه لرله.

پيرونښان ددوی په دغه نيت پوه شو، دوی يې وغولول او ورته يې وويل: که ما راضي کوئ، خپل لاسونه وټړئ او زما خدمت ته حاضر شئ، کله چې زما په حکم ستاسو لاسونه پرانستل شي، هغه وخت به زه له تاسو خوښ شم، تيرايانو همدا سې وکړل او په دغه صورت روښانيانو درې سوه تيرايان ووژل، کورونه او مالونه يې ددوي لوټ کړل، تيرايي له دوی څخه

^۱ قيام الدين خادم، بايزيد روښان، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۲۳ ال کال، ۲۳-۲۴ مخونه.

خالي کړ او پاتي تيرايان له تيرا څخه په کوچ شول، چې دکوټ درې ته راغلل.

اوله دوی څخه څوک په تيرا کې پاتي نه دي او ځايونه يې پښتنو ونيول، داخوند دروېزه له وينا څخه دا حقيقت لاسته راځي، چې تيرايان د پيروښان له خوا دلسمې هجري پېړۍ په دويمه نيمايي کې له تيرا څخه دکوټ درې ته راغلي دي.

چې په دغورواياتو باندې هم داخلي او هم خارجي څېړونکو او مؤرخينو لکه، مارگن سټېرن، گريسون، گانکو فسکي، او نورو استناد کړی دی.^۱

شپږم:

دعلي محمد مخلص کندهاري نظر:

علي محمد مخلص کندهاري دحالنامه حضرت ميا روښان په ۳۵۴ مخ کې دمغولو سره په جنگ کې دتيرايانو گډون داسې بيانوي: ((...بعد پير دستگير فرصت يافته واز آن جا برآمده به جانب تيرا و خيبر رفت، چند گاه در ملک تيرا تشریف داشت، چون پير دستگير در تيرا بود در آن روزها ميرزا سليمان برای دیدن اکبر پادشاه روان شده بود، چون به نزدیک خيبر رسید، مردم اپريدي سر راه گرفته، ميرزا به لشکر بدر رفت. اردو مردم افريدي تاراج نمود، چون پير دستگير از اين واقعه واقف شد، آن طایفه را بسيار سرزنش کردند، اما کار از دست رفته بود.

^۱ څېړنمل دوست محمد دوست، دافغانستان ژبې او توکمونه، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۵۴ کال، ۴۳۳ مخ.

بعد از چند گاه حاکم پیشاور لشکر جمع کرد و افغانان را پیش کرده در ملک تیرا در آمد و مردم ورکزی و آفریدی و تیرای سر راه گرفتند و جنگ ها واقع شد و آخر لشکر مغل پیش آمده نتوانست باز گشت. عداوت بر عداوت زیاد شد.

بعد پیر دستگیر فرمود که این سرزمین به مردم مغل نزدیک است در میان ما و ایشان جنگ واقع میشوند بهتر آن است که این ملک را گذاشته به جانب ملک یوسفزی بروم که آن ملک از مردم مغل گوشه است.)^۱

اووم:

د پوهاند عبدالحی حبیبی نظر:

پوهاند حبیبی د پښتو ادبیاتو تاریخ دویم ټوک کې د تیرا کشمکش تر عنوان لاندې د تیرایانو په برخه کې لیکي: د ۹۹۰ هـ ق حدودو په شاوخوا کې پیرروښان خپل سیاسي او حربي مرکز په تیرا کې ونيو او پریډي او ورکزي یې په خپل سرفرو شو مریدانو کې داخل کړل، دلته د اتمان خپلو ځینې خلک هم دده په تابعانو کې شامل شول او دده نفوذ د ونې په پښتنو کې خپور شو، چې له تیرا یې ډېر خلک نفی بلد کړل، د تیرا په چوره کې د مغولو لښکر په ده پسې راغلل، د غرو خلکو وسله نه درلوده، د چورې دورمې ډېرې کلکې وې، پیرروښان خپلو مریدانو ته وویل، چې دا دورمې

^۱ علي محمد مخلص کندهاری . حالنامه میاروښان ، چاپ وزارت اطلاعات و فرهنگ ، ۱۳۸۸ ش ، ۳۵۴ مخ .

پرې کړئ، دا ستاسې وسله ده، روښانيانو په دغه جنگ کې ددور مو په ذريعه مغول مات کړل او دنېزو کار يې ځنې واخيست.

په تيرا کې ځينې خلک وو، چې په باطن دمغولو سره ملگري وو او دوی د پښتنو دلستوني ماران وو. روښان دوی ته وويل، بايد په خپله خپل لاسونه و تړئ او راشئ ستاسې توبه همدغه ده، نو دا اعتقاد يه يا له بېرې ۱۳۰۰ تنه لاس تړلي راغلل، روښان ددوی گنهکاران ووژل او ځينې يې له تيرا څخه وشړل، په دې ډول افریدي او ورکزي ټول دده فرمانبرداره شول.

اڅوند دروېزه ليکي: چې دچورې په جنگ کې روښان دمغولو لښکر تارومار کړل، نو مغولو او پښتنو اتفاق وکړ، چې ځينې تيرايي خلک دمغولو سره مله دي او ددوی په واسطه مغول تيرا ته راځي، له دې جهته بايد دوی دملي خاينانو په ډول له دې ازادو غرو څخه ورک شي، ځکه چې دازادۍ لپاره دغه داخلي خاينان هر وخت مضر دي، په دې ډول (۲۲۰) تنه دمغولو طرفداران ده ووژل او نور چې پاتې وو، ننگرهار ته وتښتېدل او تيرا دمغولو دطرفدارانو څخه خالي شو.))

يادونه: همدغه پورته مطلب دتيرايانو په اړه کت مټارواښاد قيام الدين خادم هم دبايزيد روښان نومې اثر په ۲۴ مخ کې را نقل کړی دی.

^۱ عبدالحي حبيبي، دپښتو ادبياتو تاريخ، دويم ټوک، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۴۲ ل کال، ۲۸۶ مخ.

ب: د تیرایانو او ژبې په اړه یې د بهرنیو پوهانو او څېړونکو نظریات:

تر دې ځایه پورې د کورنیو پوهانو نظریات د تیرایانو او تیرایي ژبې په اړه وړاندې شول. اوس د بهرنیو پوهانو نظریات، چې په عامه توګه یې د ټولو داردي ژبو په اړه وړاندې کړي او په خاصه توګه یې تیرایي ژبې ته هم پام اړولی او څه ناڅه معلومات یې د دې ژبې په برخه کې وړاندې کړي دي، دهغو بهرنیو پوهانو له جملې څخه، چې د تیرایي ژبې په اړه یې څېړنې کړي دي، په لاندې توګه وړاندې کېږي:

ارو اښاد دوست د افغانستان ژبې او توکمونو نومې اثر په ۴۰۵ او ۴۰۷ مخونو کې د تیرایانو او تیرایي ژبې په اړه د ځینو بهرنیو پوهانو او څېړونکو نظریاتو ته داسې اشاره کوي:

د (رابرت کلی شاو) په عقیده پامیري او داردي ژبې ډېر وخت له نورو اندو آریایي ژبو (هندي، باختري آریایي) ژبو څخه ګوښه وې، نو ځکه یې دنورو ژبو سره دومره رابطه نشته او یو تربله یې په خپلو منځو کې روابط ساتلي دي...

ګریسن په خپلو وروستیو آثارو کې داسې نظریه ښکاره کړې، چې داردي ژبې د ختیځ (هندي) او لویدیځ (باختري، آریایي) ژبو ترمنځ یو بېله ځانګړې درېیمه څانګه ده.

د داردي ژبو د بشپړې مطالعې او کتنې په باره کې ګریسن ډېر لوی لاس درلود.

ده دخپل اثر په اتم ټوک کې د افغانستان په داردي ژبو هم بشپړه رڼا اچولې او د ټولو داردي ژبو لغات يې په يو مقاييسوي قاموس کې پرتله کړي دي.^۱

د تيرايي ژبې په اړه گريسن داسې ليکلي دي:

«مخکې له دې چې دا مواد خپاره شي او (دارديک) ژبې ديو مضمون په توگه محصلينو او مينه والو ته وړاندې شي، زيات وخت تير شو....»

تيرايي ژبه د (دارديک) له نورو خانگو سره نږدې تړاو لري لکه (کالاشا)، (گوارباتي)، (پشه يي)، (دگلگيت (شيننا)، داندوس (کوهستاني) او (کشميري) د مثال په ډول د تيرايي (مالا) معنی (پلار) لفظ دشينا (مالو) او د (وت) لفظ معنی (ولاړ) په کشميري کې (ووت) سره يوه رېښه لري.

د (دارديک) دنورو ژبو په څېر د تيرايي ژبې ځينې اصطلاحات د سنسکرېټ پخوانۍ ژبې له لغاتو سره هم نږدې اړيکې لري، لکه (دېن) د سنسکرېټ د (دهېنوه) سره مشابهت لري. زياتره پخواني اصطلاحات دلرغونې اريايي ژبې له لغاتو اخیستل شوي، چې (دارديک) ژبې هم له آريايي ژبې سرچينه اخلي. تيرايي ژبه د گرامر او لغاتو له مخې له پښتو ژبې نه مستقله ده، چې دا ځانگړتيا يې موږ يې له لاسوهنې په خپل ځای پرېږدو. تيرايي ژبه په دې سيمه کې له ځينو ژبو سره اړيکې لري، چې په لاندي ډول دي:

(پشه يي) چې دکونړ په ښکتنۍ برخه او په لغمان کې دکابل سيند په شمالي سيمه کې دمحلې خلکو دخبرو ژبه ده، همدغه ډول تيرايي په

^۱ G.A.Girson , LSOT , Vol ۱ , Calcutta , ۱۹۲۷ , p ۱۵۵ .

ننگرهار کې د کابل سیند جنوب خواته د ځینو وگړو د تکلم وسیله ده، له دغه ځای لري په جنوب (وزیرستان) کې (اورمري) ژبه په ايراني لهجه د ځایي خلکو له خوا ویل کیږي، هغه وخت چې (اورمريان) دغې سیمې ته په کډه شول، نو په دې سیمه کې له هغه خلکو سره اشنا شول، چې د دارديک آر خخه وو او په دې توگه په اورمري ژبه ددوی اثر وشو. همدغه ډول دتهال (تل) چوتیالي سیمې په خپترانس کې ځینې خلک د (لاندې) ژبې په بدله لهجه خبرې کوي، چې له دارديک سره مخلوط ښکاري. په (سند) کې ځینې خلک په داسې لهجه خبرې کوي، چې له دارديک اصطلاحاتو سره مشابهت لري. په دې لار کې مور د دارديک لرغونو ژبو او لهجو آثار ولیدل، چې په (دارديستان) کې پرې خبرې کیږي او په دې کې تیرایي ژبه داریکو له مخې مهم ځای لري. د کابل په شمال کې په هغو دریو ژبو کې د دارديک ژبو لرغوني اثرات او نښې وینو، چې د ابا سیند تر خولې رارسیدلي دي. جنوب خواته د دارديک ژبو د پراختیا خبره نوره پر ځای پرېږدو او گورو چې دهند په مرکزي برخه کې د (بهیل) په ژبو او کله هم د (ماراټي) په (کونکاني) لهجه د دارديک ژبو محدود مشابهت موجود دی. که دا وروستي څېړنيز معلومات وي، نو پر دې اساس ویلای شو، چې تیرایي ژبه د هغو ژبو په ځنځیر کې چې له (هندوکش) خخه تر (گوا) رارسېدلې مهمه کړې ده.

د تیرایي ژبې غږ پوهنه (فونیتیکس):

باید په یاد ولرو چې کوم ډول مواد زموږ په لاس کې دي د هغو دوو بې تعلیمه کسانو په څرگندونو پورې اړه لري، چې د هغوی له خولې رانقل شوي دي. (سر اوریل ستین) ددغه کسانو د خبرو او لهجې خخه په ښه دقت او زیار د تیرایي ژبې لغات او الفاظ ثبت کړي دي. په هغه صورت کې چې یوه ژبه معیاري او سټنډرډ نه وي او عمومیت ونه لري، د معیاري او مترقي

ژبو په پرتله د الفاظو په ترتيبولو کې زياتې تېروتنې او نيمگړتياوې لري، تردې چې په دې اړه زياتره پرمختللي او غني ژبې هم له اشتباهاتو خالي نه دي او په انگليسي او هندي ژبو کې هم دغه ډول کمې او زياتې ليدل کيږي، د تيرايي ژبې په څېر ناليکل شوې ژبې بيا دغه ډول زيات نواقص او غلطۍ لري، ځکه چې په مختلفو سيمو او حالاتو کې ډول ډول غږونه او تلفظات لري، د مثال په ډول ځينې خلک په تيرايي کې انسان ته (آدام) او ځينې (ادم) وايي، بعضې (بښه) ته (براډا) او ځينې (برېډا) وايي، ماشوم ته ځينې خلک (بډانا) او ځينې (بډنا) وايي. په دې اساس مشکله ده چې د تيرايي په شان ژبو لپاره خاص معياري قواعد وضع شي، په دې اړه مور دلازياتو معلوماتو دلاس ته راوړلو په طمع يو. تيرايي ژبه د دارديک دنورو ژبو په څېر يو شمېر ساکن او متحرک واول حروف لري، چې د ساکنو حروفو په اړه بايد دوه ډول مهم ټکي په پام کې ونيول شي، په يو حالت کې دلومړي لفظ غږ دويم لفظ د غږ پر وړاندې تغيير مومي، لکه (دېن) معنی (غوا) چې دويم لفظ يې (دهېنوه) دی، په بل حالت کې د مرکبو الفاظو دلومړي لفظ اخرنی حرف چې واول او دويم لفظ په ساکن حرف شروع وي، په داسې صورت کې دويم لفظ اخرنی حرف سره وصل کيږي لکه (نازارا-منزوم) په (نازارام-منزوم) بدلېږي، چې معنی يې ده (ستا په نظر کې) همدغه ډول (برېکا-تونا) چې په (برېکات-تونا) بدلېږي. معنی (دونې لاندې) او له (يو-تي) څخه (يوت-تي) جوړېږي، چې معنی يې ده (هغه راغی).

په تيرايي ژبې کې اړتیکل:

په تيرايي ژبه کې غير مشخص اړتیکل، چې د جملې د ترکيب لپاره خاص حروف د الفاظو سره اضافه کيږي، لکه په فارسي کې (ي آ يا) - ي وحدت) او په کشميري (آ) حروف چې د لفظ په اخير کې پر ځای يې (ي) اضافه کيږي لکه (خارآب-بادان-ي) معنی (خراب هلک) (د بادانا)

دوروستني (الف) پر ځای (ي) راغله او د مشخص اړتیکل په صورت کې مناسب ضمیر (دا، هغه، دوی، هغوی) استعمالیږي. په تیرایي کې دانگلیسي په څېر د اړتیکل څرگند ټکي لکه (ا، ان، دی) چې له اسم مخکې راځي نشته.

په تیرایي ژبه کې بنځینه او نارینه اسمونه:

په تیرایي کې ژبه د بنځینه او نارینه اسمونو د مشخصتیا لپاره کافي مواد نه لرو، چې له مذكر نومونو بنځینه نومونه جوړ شي، زیاتره بنځینه اسمونه په (ې) پای مومي، چې په هندي کې په (ي) ختمیږي لکه (ستري) معنی بنځه، (اکچې) په کشمیري کې (کچې) معنی سترگه، (دي) په هندي کې (دهي) معنی (لور).

د تیرایي ژبې گرامري جوړښت (ډ کلپنشن):

په دې اړه دوه عمده حالات په مخکې لرو، چې د مشخصاتو لپاره یې اروپایي گرامري اصطلاحات په کار اچول کیږي. یو حالت یې فاعلي حالت Nominative او بل عمومي حالت مفعول منه دی. په فاعلي حالت کې د فعل په اړه مفعول مشخص وي، چې همدا حالت د مفعولي حالت Ablative له پاره هم دی. که د فعل لپاره فاعل څرگند او د فعل ماضي دریم شکل استعمال شوی وي همدغه حالت په مفعول منه حالت کې هم لیدل کیږي.

په تیرایي ژبه کې په مفعول منه حالت کې (الف) اضافه کیږي لکه (پاندا-خوم) (نوم-پاندا) معنی (د سرک پر سر)، (مولکا-مانزوم) (نوم-ملک) معنی (د مملکت په داخل کیږي)، (برادا ادا ما-ما) معنی (له یوه بڼه سرې څخه) په ځینو حالاتو کې د (الف) پر ځای نور واول حروف لکه (یو،

و) هم راوړل کيږي. لکه (مالا تارافي-يو) معنی (هغه دپلار پر خوا راغی)، (استو-مانزوم) (نوم-است) معنی (په لاس کې) مگر په عامه توګه (الف) مروج دی. ځینې وخت دمفعول منه (الف) له پامه غورځول کيږي او دفاعلي حالت په شان وي چې دواړه په شریک حالت کې داسې وي لکه، (کوزارا ډاک-خوم) معنی (پرزوی) او معمولاً هغه وخت تکرار کيږي، چې کله دلغت په اخر کې واول راشي لکه (مالا-مآ) (نوم-مالا) معنی له پلار څخه، (غوسا-خوم) معنی (په غوسه کې)، (بادا مآشي-خوم) معنی (دبدمعاشی-په حالت کې)، (کوي-ما) معنی (له کوهي یا څاه څخه).

په تیرایي ژبه کې (اس) زیاتره د(اضافي) حالت Genitive دمشخصتیا لپاره په کار اچول کيږي او دملکیت اظهار په کې کيږي، همدغه ډول (اسي) د(مفعول له) Dative حالت لپاره استعمالیږي او دهغه اسم لپاره په کار راځي، چې دفعل مفعول یې غیر مستقیم وي او معمولاً دبعضي رابطه حروفو وروسته راوړل کيږي، په بعضې حالاتو کې دواړه یو له بل سره بدلېدای هم شي او په لاندې ډول یې مثالونه وړاندې کيږي:

(اضافي حالت) - (لیماس شیسې کیمات) معنی (دهغه څیز قیمت) دلته دواړه ډوله حالات (اس) او (اسي) داضافي حالت لپاره استعمالیږي لکه (براد ادا ماس تان) معنی (دبڼه سړي کور یا ځای) (لې تان مالاس تي) (نوم-مالا) معنی (دا دپلار کور دی)، (میانا تروراس پوتار) معنی (زما دتره زوی).

(مفعول له) - (مې تانو مالاسي بازوم) معنی (زه به خپل پلار ته ځم)، (مې لی ادام دیاناسي دیتا وا) معنی (ما هغه سړی وهلو ته ورکړی و)، (لې پاکیراسي پک آنا دې) معنی (دې فقیر ته یوه آڼه ورکړه)، (میانا دونسي

خات يوت - تي) چې معنی يې (زما دلور له خوا يو خطر اغي)، (لېما بريجاسي لې بريج کازاتي) معنی (دا برج نسبت له هغه برج لوړ دی).

ځينې وخت اضافي حالت په دې ډول هم تعينېږي لکه، (لې کيلا پک باننیا - ما) معنی (دکلي له يوه دوکاندار څخه)، (کوزاراداک - خوم) معنی (داس پر شا) يا داسې (کوزا راس زين) معنی (داس زين)، (اسمان نازارا - مانزوم) معنی (داسمان په ليدو کې)، (دوما ماآواز) معنی (ديو ډول يا نغاري اواز)

تيرايي ژبه ځينې وخت او په خاص ډول په (اورمړي) کې د اضافي حالت دمفعول له د حالت په شان وي لکه په لاندې دوو مثالونو کې:

(کانا مالا برېدا باتسا کوختو) معنی (زما پلار ښه غوا حلاله کړه)، (سوري پوتار (پوتارا) تآنو مال جاما کېږي) معنی (کشرزوی خپل مال متاع ټوله کړه).

د جمعې او مفرد حالت:

دوه داسې اسمونه ذکر کيږي چې په غير منظم ډول مفعول منه حالت جوړوي، لکه (دې) معنی (يو لور)، چې مفرد مفعول له (دونسي) دی او (سپاز) معنی (يو خور) چې مفرد مفعول له يې (سپازونسي) دی.

چې کله اسم په (الف) او (آ) پای ومومي هغه وخت مفرد هم د جمعې په شان وي لکه (مالا) معنی (پلار يا پلرونه)، (سانآ) معنی (سپي يا سپي)، ځينې وخت د جمعې حالت لپاره يو (واول) اضافه کيږي لکه (پک اداماس دوو پوتارا تينا وانا) معنی (هلته له يو سړي دوه زامن وو)، (لې اداما خراب تينا) معنی (هغه سړي خراب دي)، (کانا ساناس دانتي) مفرد (دانت) او معنی (ستا د سپي غاښونه)، (تري ادامو) معنی (درې سړي) په

ځينې حالت کې د جمعې لپاره د (ساوا) لفظ معنی (ټول) او د مفرد جمعې شکل لپاره د (او ساوا) لفظ معنی (مور ټول) استعمالیږي.

د مفعول منډه د جمعې حالت په اخر کې (ان) راځي، لکه (بر اډا ادمان تانا) معنی (د ښه سپړيو کورونه يا ځايونه)، (ساوا بريجان - مآلې بريچ کازا تي) معنی (له ټولو برجونو هغه برج نسبتاً لوړ دی). په ځينې حالت کې د جمعې لپاره د پښتو او پارسي ځينې الفاظ هم په کار راځي، چې دلته يې تشریح ته اړتيا نه وينم.

په بعضې حالت کې د اضافي حالت او د مفعول له مفرد الفاظ لکه (اس) او (اسي) د مفعول منډه جمعې شکل لپاره هم اضافه کيږي، لکه (بر اډا ادا مانسي خا بار يوتي) معنی (له ښه سپړيو خبرونه راځي).

په لاندې ډول د تيرايي ژبې ډکلېشن د (ادام) لفظ په اړه د نمونې په ډول وړاندې کيږي:

حالت	مفرد	جمع
فاعلي حالت	ادام	اداما
مفعولي حالت	ادام	اداما
مفعول منډه	اداما	ادامان
اضافي حالت	اداماس	ادامان
مفعول له	اداماسي	ادامانو، ادامانسي

د مفعول منډه په حالت کې د زمان او مکان دنورو اړيکو اصول داسې ټاکل کيږي: لکه (خوم) معنی (له پاسه، په داخل کې، دا)، (مآ) معنی (له بله څخه)، (مانزوم) معنی (دننه يا په داخل کې) او (ني) معنی (مقايسوي

سامان الات)، (پاتي)معنی (وروسته)، (پتيکانا) معنی (شاته)، (ساما) معنی (همراه، سره يو ځای)، (توونا) او (وازا) معنی (له يو شي لاندې يا ټيټ) همدارنگه (کوزارادا کا) (داک) (خوم) معنی (داس پر شا)، (اوولپما کورسي - ماوتهوم) معنی (په دغه کرسی زه ودرېرم)، (ميآنا تآنا - منزوم) معنی (زما په کور کې يا زما دکور دننه)، (اوولپما جي و دستا - ني مارآگام) معنی (زه دلته له لورې مې کيرم)، (لپما - پاتي مالا - تارافي وو) معنی (هغه وروسته دخپل پلار په خوا راغی)، (چانا - پاتي کانا) معنی (ستا شاته)، (تانو دوستآنا - ساما) معنی (زه له خپلو ملگرو سره) چې دلته له فارسي دوستان د جمع په شکل ذکر شوي، (بريکات - توونا) او يا (بريکا - وازا) معنی (له يو ونې لاندې).

په تيرايي ژبه کې دصفتونو حالت:

اسم صفت دجنس، تعداد او کیفیت پر اساس يو له بله متفاوت وي، دتيرايي ژبې په اړه لازم مواد نه لرو، چې له مخې يې دصفت لپاره ثابته کړنلاره وټاکل شي، سره ددې بيا هم په عام ډول ويلاى شو، چې دصفت جوړونې لپاره د(ې) حرف دبنځينه اسم او يا دمذکر جمع اسم په اخر کې اضافه کيږي.

دشمېرنې اعداد:

تيرايي ژبه هم دنورو ژبو په څېر دشمېرنې اعداد لري، چې په لاندې ډول ليکل کيږي:

۱- پک ۲- دو، ۳- تری، ۴- خاور، ۵- پانس، ۶- خوو، ۷- سات، ۸- اخت، ۹- ناب، ۱۰- ده، ۱۱- پکو، ۱۲- بو، ۱۳- ترو، ۱۴- څاوده، ۱۵- پانزي، ۱۶- خولا، ۱۷- ساتارا، ۱۸- اختارا، ۱۹، کوني، ۲۰ بياو، ۲۱- بياو پک، او هم داسې نور... ۳۰- بياو ده، ۳۱- بياو ده پکو، او همداسې نور... ۴۰

- دوو بیاو، ۴۱- دو بیاو پک، او همداسې نور... ۵۰- دو بیاو ده، ۲۰- تری بیاو، ۷۰- تری بیاو ده، ۸۰ خاور بیاو، ۹۰- خاور بیاو ده، ۱۰۰- پانزې.

د شمارنې دغه ډول سیستم په شلگون ولاړ دی.

د تیرایې ژبې ضمایر:

ته		زه		حالت
جمع	مفرد	جمع	مفرد	فاعلي حالت
تاو	تو، توو	او، مېن	او، اوو	
تا	تي	او	مې	مفعول منه
کانا	کانا	میانا	میانا	اضافي حالت
؟	؟	ماسي	ماسي	مفعول له

په دې کې د پښتو او نیمه پښتو ضمایر هم استعمال شوي لکه (ما) خڅه (دا - مې) یا (ماسي - دا) په ځینو حالاتو کې جمع او مفرد دواړه یو ډول وي. د تیرایې ژبې ضمیرونه دهماغه دوو بې سپوږمۍ کسانو له خوا (سر اوریل ستین) ته اورول شوي، چې مخکې یې یادونه شوې ده. باید په یاد ولرو چې په دې اړه دفاعی او مفعول منه د حالتونو ضمایر یو له بله بدلېدای هم شي. چې مثالونه یې په لاندې ډول دي:

(اولپما جي ودستا - ني مار آگام) معنی (زه دلته له لوږي مرم)، (مپي لپي ادا م ديياناسي دپتاوا) معنی (ما هغه سږي وهلو ته وور کږي و) (لي ميانا پوتار مور آگا و آ) معنی (دا زما زوی مږ شو)، (لاماسي دي) معنی (هغه ماته را کږه)، (پاس دييان - ما او گپما) معنی (له وهلو وروسته لپري ولاړم)، (مپن سامو تری آدامو خاراسي دا - بازم) معنی (موږ دري واره سږي بازار ته لاړو)، (تو هو خيار تيس) معنی (ته هونبيار يې)، (تي ماسي تسيندار نا دپتا) معنی (تا ماته سپرلي رانه کږي)، (کانا برايوت - تي) معنی (ستا ورو راغي)، (تاو ساو خاراب تيزا) معنی (تا سو ټول خراب ياست) .

هغه ضميرونه چي زيات مروج دي په دي ډول دي: (لپي) يا (لا) معنی (دا ، هغه او هغه څوک)، (دا) او (هغه) لپاره جلا لغات نه کارول کيږي، (لپي) ديو لپاره او (لا) دنورو لپاره استعمال کيږي، همدغه ډول (لپي) او (لا) بعضي وخت د مشخص ارتيکل په توگه کارول کيږي، په دي اړه د تيرايي ډيکلپشن منظم دی، مگر غير له هغه حالت څخه چي هلته اساس د (لپما) لفظ وي او مفعول منه حالت او د جمعې لپاره استعمال شوی وي، په دي ارتباط نور مثالونه په لاندې ډول دي:

(لپي پرېدا آدام تي) معنی (دا يو ښه سږي دی)، (لا بي گا دور مولکاسي) معنی (دی لاږ ليري وطن ته)، (لپما استو - منزوم انگور تسيا (خيا)) معنی (تا په خپل لاس کي بنگري واچول)، (لپماس سپازونسي کازا) معنی (هغه دخپلي خور په نسبت لوږ دی)، (لپسي بو ارام) معنی (زه به هغه ته ووايم)، (لپما بريجاسي لي بريج کازاتي تي) معنی (دا برج له هغه برج نه لوږ دی) .

(لي ساوا حاضر و آنا) معنی (هغوی ټول حاضر وو)، لېما ساوا برادې
 تینا) معنی (هغوی ټول نښه دي)، (لې پکیراسي پک انا دي) معنی (دې
 فقیر ته یوه اڼه ورکړه)، (لاگانا پوتار غوسه خوم گآ) معنی (مشرزوی په
 غوسه لار).

دارتباطي يا نسبتي ضمایرو لپاره دپارسي (کی) لفظ استعمالیږي،
 دپوښتنیز یا سوالیه ضمایرو لپاره (کاما) چې اضافي حالت یې (کامیک)
 دی، استعمالیږي، معنی (خوک؟، خه شی؟)، لکه: (لې ادا م کاماتي)
 معنی (هغه سړی خوک دی؟)، (کآنا پتیکانا کامیک بادانا دي - و)
 معنی (کوم یو هلک ستا شاته راروان دی؟) (لی کی تی) معنی (داخه شی
 دی؟).

دضمیرونو نور اشکال دادي:

(کی) معنی (هر یو، بعضې یو) (کاسا یا کپسا) (هر ډول یا څرنګه)،
 (لپتیک) معنی (ډېر زیات (عدد))، (کاتیس) معنی (خومره زیات
 (پیمانہ))؟ (کاتیسي) معنی (خومره ډېر (عدد))؟، (تانو) معنی (زما،
 ستا، دهغې، ستاسې، دهغوی)، دملکیت ضمیر دی، چې په هندي ژبه کې
 د(اپنا) سره مترادف دی.

په تیرایي کې دفعل دحالت تعیین:

دفعلونو مختلف حالات په لاندې ګروپونو ویشل شوي:

شماره	مفرد	جمع
۱	(تیم)	(تیما)
۲	(تیس)	(تیزا)

٣	تي(مؤنث)	(تينا)
٥	واما(وام) معنی(زه وم)	(واما)
٦	(واز، وي)	واما(وازا)
٧	وا(مؤنث بي وي)	(وانا)

په ماضي زمانه کې (واما) دمفرد فاعل لپاره او دجمعي مفعول لپاره استعمال شوی، مگر معلومه نه ده، چې صحيح به وي؟، مثالونه يې په لاندې ډول دي:

(بروک گوناگار تيم) معنی (زه لوی گنهگار يم)، (تو هو خيار تيس) معنی (ته ماهر(هوبنيار) يې. (مونا سيب ناتي) معنی (دا معمول يا رواج نه دی)، (او ساوا غريبانان تيزا)، معنی (مورې ټول غريبانان يو)، (تاو ساوا خرابي تيزا) معنی (تاسو ټول خراب ياست)، (اک بروکي ستورا تينا) معنی (نن هلته زيات ستوري دي) (مي او) (سورو واما(وام) لېما واکتا-خوم) معنی (په هغه وخت کې زه يو ماشوم وم)، (تو سورو واز جانگو واکتا مانزوم) معنی (ته يو ماشوم وي په هغه وخت د جنگ کې)، (خوشالي کاران مونا سيب و) معنی (دا رواج و چې خوشحالي مو کړي وي)، (او ساوا لېما جي واما) معنی (مورې ټول هلته وو)، (تا و ساوا بوغا واما(وازا)) معنی (نېرېدې وو، چې تاسې ټول(لويدي وې)، (پک ادا ماس دو پوتارا واما) معنی (له يو سړي هلته دوه زامن وو).

اکتيو او څرگند فعل يو داسې فعلي اسم او يا مصدر لرونکی وي، چې په اخير کې يې داسې حرف راځي لکه (ن) په (کاران) کې معنی (د کار کولو عمل) په (مفعول له) حالت کې يو مصدر د عمل په حالت کې ښوول کيږي

لکه: (مې لى آدام دبيانسي ديتا وا) معنی (ما ورکړی و هغه سپری وهلو ته
(.

په امریه جملو کې مفعول (دویم کس) مفرد وي لکه (دې) معنی (دې ته
بې ورکړه) یا (ان) معنی (ته بې راوړه) دمفعول (دویم کس) دجمعې حالت
جوړونې لپاره (آ) اضافه کېږي لکه په (آنا) معنی (تاسې بې راوړئ).

په تیرایي ژبه کې د(داردیک) او (غالکاه) دنورو ژبو په څیر (حال-
مستقبل) زمانې لپاره دحال له قاعدې سره ځینې ټکي اضافه کېږي، چې په
دې سره اوسمهال او یا راتلونکې زمانه مشخص کېږي. که وغواړئ چې
حاضر (حال) زمانه تعیین شي، نو(دې) یا (دا) حرف چې دپښتو ژبې له (دا)
(سره مقایسه کېږي دمختارې یا پېشوند په توگه اضافه کېږي، لکه (او
دا- بازام) معنی (زه لارم)، که وغواړئ چې اینده زمانه تعیین شي، نو
څرنگه چې په پښتو کې رواج لري، همدغه ډول د(با) لفظ دمختارې په
توگه استعمالیږي، لکه (اوبا- دپم) معنی (زه به ورکړم)، چې ځینې وخت
د(با) پرځای (بو) هم راځي.

دحال قاعده عمومي او څرگنده ده، مگر ما ځینې داسې فعلونه یاد اښت
کړي، چې د(ز) په اضافه کېدو یو اساس جوړوي، چې هغه په لاندې ډول
دي:

له (کېر) معنی (وکړ) دحال قاعده لرو (کېر) له (بو) معنی (راغی یا لار)
دحال قاعده (باز-) یا (بې-) ده، له (بې) معنی (کېناستل) دحال قاعده
(بېز-) ده، له (ې) معنی (راغی) دحال قاعده (بېز) یا (ې) ده له له (دې)
معنی (وهل یا بایلل) څخه دحال قاعده (دیز، داز، دې) دی. له (ز) اصطلاح
سره مترادفه اصطلاح مور په (شینا) ژبه کې (ج) گڼو، لکه (بوجوم) معنی
(زه لارم).

مورد کافي مواد نه لرو، چې دهغه په ذريعه دغه زمانه په هر اړخيزه توگه مطالعه شي، مگر لاندې مثالونه به پرې يو څه رڼا واچوي. مورد مفرد او جمع شکلونه يې يو ځای داسې گروپبندي کړي، چې په ترجمه به يې اختلافي اغېزه ونه لري، معمولاً هغه اشکال چې په (م) پای مومي مفرد او هغه چې په اخير کې يې (ما) راځي جمع گڼل کيږي، مورد دلته د دويم مفرد کس (مفعول) او د جمع درېمگړي چا لپاره مثالي جملې نه شو وړاندې کولی.

لومړنی کس (فاعل): (دا - بازام) معنی (زه لارم)، (بو - ارام) معنی (زه به (شاید) ووايم)، (او تهوم) معنی (زه ودرېدم)، (بېم) معنی (زه راغلم يا زه لارم)، (بازام) معنی (زه به (شاید) لار شم)، (دا - بازام) معنی (زه لارم يا مورد لارو) (بېزوم) معنی (زه کېناستم)، (دېم) معنی (زه ورکوم يا بايلم)، (با - دېم) معنی (زه شاید دلاسه ورکړم)، (دې - کام (خام)) معنی (پرېږدئ چې وخورو)، (دا - کېرېم) معنی (زه (کار) کوم)، (دې - کارېم) معنی (پرېږدئ چې وکړو)، (بما) معنی (زه راغلم)، (دېما) معنی (ما ورکړي يا له لاسه ورکړي).

په هغه صورت کې چې درېمگړی کس مفرد وي: لکه (اووې) معنی (دی راغی) (دایې) معنی (داسې راغی)، (څارو) معنا (داسې مال څروي).

د ساده حال زمانې لپاره د فعل لومړنی (حال) شکل استعمالېږي او حال - مستقبل لپاره د فعل استمراري شکل استعمالېږي لکه (څارو - تي) معنی (داسې لگيا دی مال څروي).

دنورو دارديک ژبو په څېر په تيرايي ژبه کې دماضي لپاره د فعل دريم حالت استعمالېږي لازمي او متعدي فعلونه هر يو دا استعمال ځانگړی ځای لري، دلازمي فعلونو په صورت کې د فعل وجه تسميه (پارتيسيپل particple (فاعلي يا مفعولي حالت) د درېمگړي کس لپاره په کار اچول

کيږي، په لاندې ډول دلازمې فعل ددرېم حالت په اړه دغه دوه يادابستونه وړاندې کوو: (يو) يا (او) له (ې) معنی (راغی) څخه دی او په غیر منظم ډول (گا) له (بو-) معنی (راغی یا لار) څخه دی، چې د(گا) په فاعلي او مفعولي دواړو حالاتو کې استعمالیږي.

د (يو) او (او) په اړه مثالونه مور يوازي ددرېمگړي مفرد اسم لپاره ذکر کوو چې يوه بېلگه يې داسې ده:

(خاتهاناسي بوغا وگيدان نغارا دو ماما اوازيو) معنی (کله چې هغه کلي (کور) ته رانږدې شو، نو دډول نغاري اوازيې ترغور شو).

د(گا) لپاره مور زيات ډولونه لرو، په هغه صورت کې چې لومړی کس (فاعل) مفرد وي ددې لپاره (گام) يا (گېم) چې معمولاً صحيح يې (گام) استعمالیږي لکه، (اوماراگام) معنی (زه مې شوم يا زه مړ يم)، (او کانا حوکوم - ما باهرنا گيم)، معنی (زه ستا له حکمه بهر نه يم تللی).

ددرېمگړي مفرد کس لپاره مثال په دې ډول دی: (لابې گا دور مولکاسي) معنی (او هغه ليرې وطن ته لار)، په هغه صوت کې چې فاعل جمع وي لکه (پاس دببان - ما او گېما) معنی (دهغه له وهلو وروسته مور ليرې لارو).

دمتعددي فعلونو په اړه لکه څرنگه چې په نورو دارديک ژبو کې رواج لري، همدغه ډول په تيرايي ژبه کې هم معمول دي، چې په دغه مثالونو کې دفعل، فاعل او زمان حالت داسې ښودل کيږي:

(کي تانو دوستانا ساما خوشالي کيږي) معنی (ما چې له خپلو ملگرو سره يو ځای خوشحالي جوړه کړه) (تې بربډه باتسا کوختو) معنی (ستا په

ذریعه بنه غوا حلاله کړی شوه) (لاسي کي نا دیتا) معنی (هغه ته یو هم مه ورکوه).

په تیرایي ژبه کې د حال بشپړې perfect زمانې لپاره فعل په لاندي مثال کې داسې څرگندېږي:

(میانا دونسي حات یوت - تي) معنی (زما دلور له خوا یو خط راورسیده)، (لې کیلا پک بانیا - ما اچیتا - تي) معنی (دکلي له یو دوکاندار څخه مې دغه شی اخیستی) د بشپړې ماضي شکل لپاره د فعل ماضي حالت استعمالېږي لکه (لې میانا پوتار مورا گاوا... لې گارگا وا) معنی (دا زما زوی مړ شوی دی... دی له منځه تللی دی یا ورک شوی دی)، (او از گانپا پاندا - خوم گا واما) معنی (نن ورځ زه په اوږده لار لارم).

دغه ډول پورتنی یاد اېستونه مورته په یوه ژبه کې د خبرو د جوړښت په اړه یوه بنه نظریه په لاس را کوي، چې د ژبپوهنې د سروې په اړه زیات مهم دي».

لکه څنگه چې گریسن د تیرایي ژبې په اړه بنه څېړنه کړې ده نو پردې اساس مو د نوموړي نظریات په مفصل ډول را نقل کړل. باید یادونه وکړو، چې د دې نظریاتو فونیتیک متن د همدې رسالې په ضمیمه کې راغلی دی.

On the tirahi language

Author: george grierson

Source: journal of the royal asiatic society of great britain and ireland , no. ۳ (jul, ۱۹۲۵) pp. ۴۰۵- ۴۱۲.

Published by: cambridge university press

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/25220721>

د شلمې پېړۍ په سر کې د داردي ژبو يو شمير نور محققين هم منع ته راوتلي دي، چې دهغو په ډله کې ستين کونوف، د گريسن همکار ښه شهرت لري.

په ۱۹۲۴م کال د ناروې د کلتوري مقاييسوي انستيتوت نامتو ناروېژي محقق مارگن ستيرن افغانستان ته راغی او د (داردي) ژبو بشپړه مطالعه يې وکړه، د نوموړي محقق آثار د دغو ژبو په باره کې دنورو محققينو لپاره گټور او مفيد ثابت شول، نوموړي وکړای شول، چې د (داردي) ژبو بشپړه طبقه بندي پوره او داندو آريايي ژبو په منع کې ددوی ځای او مقام داسې تطبيق کړي، چې دمنلو وړ وي.

خصوصاً د پشه يي ژبو په باب دده بشپړه گرامري او فونيتيکي تحليلونه او کامل قاموس د ډېر ارزښت وړ دی.^۱

د ۱۹ پېړۍ د (۵۰-۶۰) کلونو په موده کې يو لړ څېړونکو د (داردي) ژبو په مطالعه پيل وکړ، چې دهغو په ډله کې يو جرمنی عالم (گيوگ بودرومن) د يادونې وړ دی، چې دوته پوري ژبې گرامر او قاموس او داسې نورو څو داردي ژبو په باب يې ښه آثار خپاره کړي دي.

په ۱۳۴۰ل کال د کابل پوهنتون د ژبو او ادبياتو په پوهنځي کې د افغانستان د ژبو او ادبياتو اطلس جوړول پيل شول، چې په هغې کې د داردي ژبو بريدونه هم ښودل شوي دي.

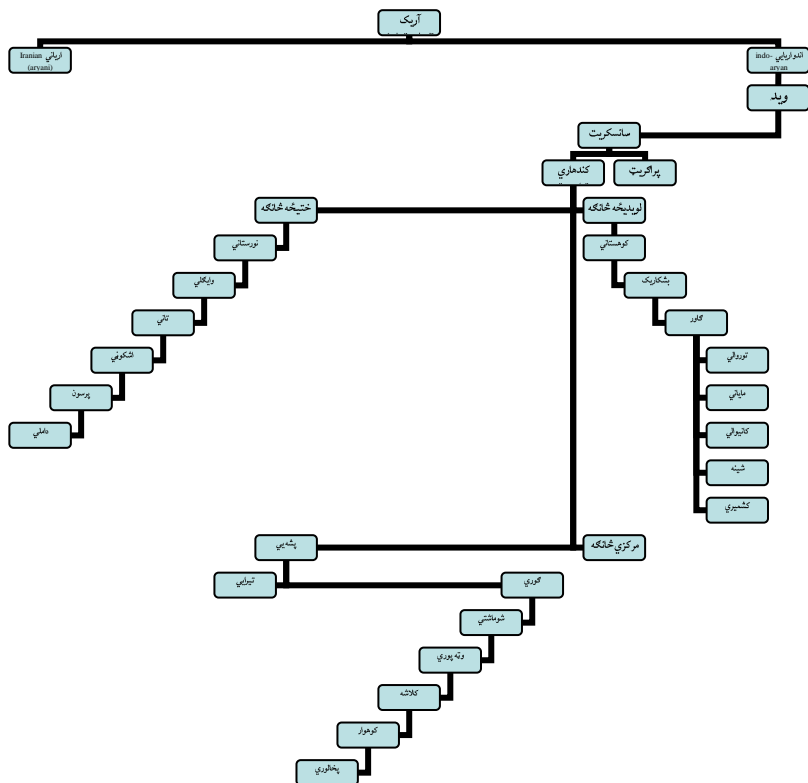
همداشان روسي څېړونکي (دوربانکوف) د پشه يي او ديگانو په گروپ کې ښه مطالعه کړې او زيات مواد يې ورکې راټول کړي دي، دنورستاني ژبو په باب د (۱- ل گريون بيرگ) له خوا راټول شوي او خپاره شوي مواد هم ډېر په زړه پوري دي.

^۱ G Morgan Sterne Report on a Linguistic Mission to afganistan . Oslo , ۱۹۲۶ , p ۵۲ .

د(داردي) ژبو په باب د ډېرو څېړونکو له خوا څېړنې شوي او خپرې شوي دي، چې دهغو ټولو داردي ژبو لنډه یادونه په پورته توگه وړاندې شو.

د دغو ټولو څېړنو لنډيز د(داردي ژبې) په نامه کتاب کې وړاندې شوي، چې مؤلف يې (د.ی، ایدیلمن) دی.

دا کتاب د دوریانکوف په مسؤلیت د شوروي اتحاد د علومو اکاډمۍ د آسیایي ولسونو دانستیتوت له خوا په ۱۹۶۵م کال کې په مسکو کې خپور شوی دی.^۱

^۱ څېړنم ل دوست محمد دوست ، دافغانستان ژبې او توکمونږ ، ۴۰۵-۴۰۷ مخونه .

خلورم خپرکی

داندو اریایي ژبو په ډله کې د تیرایي ژبې دریخ

څرنگه چې د اردي ژبې د آریایي ژبو په ډله کې شمېرل کېږي، د اردي ژبې د یو لړ داسې ژبو مخصوص گروپ دی، چې مخصوص تاریخي فونیتیک او مورفولوژیک گډ خصوصیات لري.

اوس داسې گڼل کېږي، چې د د اردي ژبو د هغه دیالیکت پر اساس انکشاف کړی دی، چې ویونکي یې لرغوني آریایان او په خپله همدغه معاصره سیمه کې مېشته وو.

ددې لپاره چې د تیرایي ژبې دریخ پوره روښانه شي، بې ځایه به نه وي، چې د ټولو د اردي ژبو لنډه پېژندنه هم وړاندې شي.

د اردي ژبې په دريو څانگو ویشل کېږي:

الف: لويديځې د اردي ژبې

ب: مرکزي د اردي ژبې

ج: ختيځې د اردي ژبې

ختيځې د اردي ژبې هم په دريو څانگو ویشل کېږي.^۱

^۱څپر نمل دوست محمد دوست، دافغانستان ژبې او توکمونو، ۳۹۹-۴۰۰ مخونه.

لومړی خانګه يې دهغه داردي ژبو څخه عبارت دي، چې دپنجګورې او اباسين سيند په غرنیو برخو کې، چې په کوهستان سره شهرت لري ژوندی دي.

ددغې خانګې اساسي ژبې دادي:

بشکاريک ژبه: دغه ژبه ددير په کوهستان دپنجګورې دسيند په پاسنی برخه کې موجوده ده.

کاروي ژبه: داژبه دسوات سيند په غرنیو سيمو کې موجوده ده او دبشکاريک ژبې سره ډېر نږدې والی لري او دژوند ساحه يې دبشکاريک په لويديځ کې واقع ده.

توروالي ژبه: ددې ژبې دژوند ساحه دسوات او پنجګورې دسيندو نو په غرنیو برخو کې دگاروي په لاندينی سيمه کې پرته ده.

ماياني ژبه: ددې ژبې ساحه داباسين سيند په غرنیو برخو کې او داباسين او سوات سيند ترمنځ له يوې خوا او له بلې خوا داباسين او جهلم دپلټون نه تريوځای کېدو، په دغه سيمه کې دا ژبه ژوندی ده، دا ژبه په کوهستاني ژبه هم شهرت لري.

شيني ژبه: دا ژبه ديو لږ ډيالېکتونو مجموعه ده، چې يو تر بله جلا شوي او دژوند ساحه يې اساساً په کشمير کې دگلګيت، تانکير، چيلاس او څو نور ځايونه دي.

پهالوري (پالولي) ژبه: دغه ژبه دچترال په ختيځ کې په څو وړو وړو کلیو کې ژوندی ده، دژبني خصوصيت له مخې دغه ژبه شيني (شينا) ژبې ته ډېر نږدې ده.

کشمیري ژبه: ددې ژبې دژوند ساحه کشمیر دی، چې دزیاتو وگړو ژبه
۵۵.

دداردي ژبو دویونکو شمیر په یقیني ډول نه دی څرگند، خو داټکل له
مخې یې شمیر درې میلیونه خلکو ته رسیږي، چې دوه میلیونه یې یوازې
په کشمیري ژبه خبرې کوي.

هغه داردي ژبې، چې دژوند ساحه دافغانستان دنورستان خاوره ده،
ددې گروپ مشهورې ژبې دادي:

– کاتي (کتایي): ددغې ژبې دژوند ساحه دکتایي دره ده، چې دټولو
دیالیکتونو اصلي ټاټوبی او زانگو ده.

درامگل او کولوم دسیندونو دمنځ برخه هم په کې راځي، چې داسیمې
په لویدیځ دیالیکت پورې اړه لري او ختیځ دیالیکت یې دباشگل په دره
کې ویل کیږي.

– وایگلي: گریسون وایي، چې ددغې ژبې د موجودیت سیمه د وایگل
دره ده، دپیچ په ځینو ورو ورو سیمو کې هم ددغې ژبې څرک لیدل کیږي.

– اشکوني: ددغې ژبې د موجودیت سیمه دالینگار او پیچ سیندونو
ترمنځ ساحه ده.

– پراسوني یا پاروني ژبه: ددغې ژبې د موجودیت ساحه دپارون دره ده.

– داملي ژبه: دغه ژبه دنورستاني او داردي مرکزي ژبو ترمنځ دوصل
دکړې حیثیت لري او کېدای شي دځینو زیاتو خصوصیاتو له مخې په
مرکزي داردي گروپ کې شامله وگنل شي.^۱

^۱ څېړنمل دوست محمد دوست، دافغانستان ژبې او توکمونې، ۳۹۱-۳۹۳ مخونه.

مرکزي داردي ژبې:

د داردي ژبو په دغه ډله کې بېلابېلې ژبې شاملې دي او د مورفولوژيکي ځانگړنو پر اساس په دوو، يعنې شمالي او جنوبي څانگو ويشل شوي دي.

چې تيرايي ژبه يې په جنوبي څانگې پورې اړه لري.

په جنوبي څانگه کې دغه لاندې ژبې شاملې دي:

پشه يي، شوماشتي، ننگلامي، وټه پوري، گواري، کلشي، خواري او تيرايي.

پشه يي ژبه:

پشه يي ژبه د داردي ژبو يوه څانگه ده، چې دنورستان په جنوبي برخو، داليشنگ او الينگار دسيندونو په لاندینيو برخو، په دره نور، د مزار درې کين اړخ او د کونړ سيند په ځينو غاړو، دکاپيسا ولايت په السايي او ځينو نورو وړو وړو سيمو کې ورباندې خلک غږېږي.

شوماشتي ژبه:

دغه ژبه د شوماشت د درې په پاسني برخه، د مزار درې په کين اړخ او د کونړ سيند په ځينو غاړو کې مروج ده، د شوماشت درې په لاندیني برخه کې پشه يي ژبه ويل کېږي.

ننگلامي ژبه:

د دغې ژبې ديالېکټونه، چې اوس مړه دي او د شوماشتي ژبې سره يې نسبي خپلوي لرله او د ننگلام او سېدونکو پرې خبرې کولې او د پيچ او وايگل د يو ځای کېدو په سيمه کې ورباندې خبرې کېدلې، داسې ښکاري،

چې د کورنگلي ژبې ورسره گډ خصوصيات لرل، کورنگل د پيچ د سيند په نښۍ اړخ کې، چې وايگل سيند ورسره يو ځای کيږي، پروت دی.

وته پوري:

دا ژبه په وته پورا او کتار کې يعنې د کورنۍ په سيند د پيچ د سيند د توئيدلو د ځای نه لږ څه پاس دغه ژبه ژوندي ده.

گواري ژبه:

د پرموړخين دغه ژبه د گورباتي په نامه هم يادوي، مگر په خپله گواريان ورته گواري ژبه وايي. دا ژبه دنورستاني ژبې په نوم هم يادېږي، دغه ژبه د چترال په سيمه کې د باشگل د سيند په کښتنۍ برخه کې ويل کيږي.

کلشي ژبه:

دغه ژبه د چترال او باشگل د سيندونو د يو ځای کېدلو په سيمه کې د (بومبوريت) (گلشگوم) او (بيران) د چترال په جنوب کې ژوندي ده.

خواري ژبه:

دغه ژبه چې چتراري، چترالي، او همدارنگه د (ارنيه) په نومونو يادېږي، د چترال درې په پاسنۍ برخه کې ژوندي ده، ددغې ژبې يو شمير ويونکي د تاجکستان د بدخشان په برخه کې هم موجود دي.

تيرايي ژبه:

تيرايي ژبه چې ددې پروژې اصلي برخه تشکيلوي او د مرکزي داردي ژبو په جنوبي څانگې پورې اړه لري خو کاله وړاندې د ننگرهار او کوټ درې په ځينو سيمو کې د پښتو ژبو وگړو ترمنځ څه ناڅه ژوندي وه، خو

اوس دا ژبه مړه او يوازې منفرد لغات يې د ځينو خلکو په ياد کې پاتې وو ، چې هغه خلک هم اوس وفات شوي دي .

ددې ژبې ويونکو دکونړ ولايت داکثريت (داردي ژبو) په شان په دوو ژبو خبرې کولې ، چې دويمه ژبه يې پښتو وه .^۱

خرنگه چې دمخه وويل شول ، تيرايي ژبه دپښتو ژبې سره يوازې دگاوندیتوب اړیکې لري او دپښتو ژبې ډېرې کلمې په تيرايي ژبه کې په مستعار ډول راننوتې دي ، ځکه چې تيرايانو ديو کوچني اقلیت په توگه له پښتنو سره گډ ژوند درلود . نو خامخا تيرايي ژبه دپښتو ژبې تراغېزلاندي راغلي ده او ټول پښتو غږونه يې خپل کړي دي ، په دې مانا چې کوم غږونه په پښتو کې موجود دي هماغه غږونه په تيرايي ژبه کې هم څه ناڅه شته ، د عربي ژبې ځينې کلمې چې پښتو ژبې ته په مستعار ډول راغلي دي ، گمان کيږي چې تيرايي ژبې ته به هم دپښتو ژبې له ليارې راننوتې وي ، لکه په تيرايي ژبه کې عورته ، طرف او نورې کلمې . خرنکه چې تيرايي ژبه اوس وخت له يوې مخې مړه او متروکه ده ، نو دا به گران کار وي ، چې دتيرايي ژبې ټولې فونيمیکي الفباء لپاره کلمې پيدا کړو ، که څه هم ددې رسالې په متن کې دتيرايي ژبې داسې کلمات راغلي ، چې دنومرې ژبې دالفباء مثالونه تريو حده پورې بشپړولي شي ، دپورتنیو خبرو په رڼا کې مور کونښن کړی ، چې دتيرايي ژبې دفونيمیکي الفباء دغږونو او تورو لپاره جدول جوړ کړو ، داخبره ديا دلولو وړ برېښي ، چې تيرايي ژبه دداردي ژبو په گروپ پورې اړه لري ، خو الفباء يې لږڅه له داردي ژبو څخه توپير لري ، د بېلگې په ډول د(ث) غږ چې په پشه يي ژبه کې د(ل) او (ث) ترمنځ اداء

^۱ څېړنمل دوست محمد دوست ، دافغانستان ژبې او توکمونه ، پښتو ټولنه ، ۱۳۵۴ل کال ، ۳۹۸مخ .

کیرې، خو په تیرایې ژبه کې د پشه یې ژبې (ث) غږ په (ت) اداء کیرې،
د مثال په توګه په تیرایې ژبه کې (پوتر) یعنی زوی او په پشه یې ژبه کې
پوتر ته (پوثل) وایي، خو په نورو غږونو کې توپیر نه ترسترګو کیرې.

د تیرایې ژبې فونیمیکي الفباء:

mālā	مالا (پلار)	ā	آ	۱
adam	ادم (سړی)	a	ا	۲
byaw	بیاو (شل)	b	ب	۳
potar	پوتر (زوی)	p	پ	۴
tān	تان (کور)	t	ت	۵
axṭāra	اختاره (۱۸)	ṭ	ټ	۶
		θ	ث	۷
jorgat	جرغات (مستی)	j	ج	۸
čāna	چانه (ستا)	č	چ	۹
ḵapālay	ځپالی (روټه)	ḵ	ځ	۱۰
cawar	خور (۱۴)	c	خ	۱۱
		ḥ	ح	۱۲
xāt	خات (خت)	x	خ	۱۳

dant	دنت (غانس)	d	د	۱ ۴
brāḍa	براڊه (نبه)	dʰ	ڊ	۱ ۵
		z	ذ	۱۲
karpāsta	کریاسته (غوزان)	r	ر	۱ ۷
taṛon	تړون (انتظام)	r̥	ر	۱ ۸
meze	میزی (شوملی)	z	ز	۱ ۹
		ž	ژ	۲۰
spoḡmay	سپورمیا (سپورمی)	ḡ	ځ	۲۱
spāza	سپازه (خویندی)	s	س	۲۲
ātaš	اتش (اور)	š	ش	۲ ۳
		š	ش	۲ ۴
		š	ص	۲

				۵
		z	ض	۲۲
		t	ط	۲ ۷
		z	ظ	۲ ۸
			ع	۲ ۹
rāya	راغه	λ	غ	۳ ۰
tarfe	طرفی(خوا)	f	ف	۳ ۱
qadar	قدر(عزت)	q	ق	۳ ۲
kāna	کانه(غت)	k	ک	۳ ۲
gumā	گوما(پوپی)	g	گ	۳ ۴
limā	لیما(هغه)	L	ل	۳ ۵

min	مین (مور)	m	م	۳ ۶
āna	آنه (فلزي پیسه)	n	ن	۳ ۷
pāṇi	پانی (اوبه)	ṇ	ڼ	۳ ۸
jowār	جوار (جوار)	w	و	۳ ۹
hisa	هیسسه (برخه)	h	ه	۴ ۰
palyāte ^۱	پلیاتی (منډې)	e	ی	۴ ۱

په تیرایي ژبه کې (۷) غږونه خپلواک (واول) دي، چې عبارت دي له:
 (u, o, i, e, ə, a, ā) او دوه نیمه خپلواک غږونه هم لري، لکه (w)
 او (y) پورته واولونه مورې په لاندې کلمو کې ښودلی شو:

mālā _ ā (پلار) ، مالا

adam _ a (سړی) ، ادم

xṛəpās _ ə (ختیل) ، خړپاس

tasen dār _ e (سپړلی) ، تسیندار

^۱ - په تیرایي ژبه کې د "ی" نور ډولونه هم شته.

danti_i (غانبونه) ، دنتي

potar_o (زوی) ، پوتر

manzum_u (منع)

او نیمه خپلواک غرونه لکه په لاندې کلمو کې:

alwān_w (رنگ) ، الوان

peya_y (رودل) ، پیه

د تيرايي ژبې پر تلنه له همگروپ ژبو سره:

دمخه تردې، چې د تيرايي ژبې پر تلنه د همگروپ ژبو سره وکړو، نو پکار ده، چې لږ ډېر د داردي ژبو د تعريف په اړه، هم څه ناڅه رڼا و اچول شي. (دار) په پشه ژبه کې غرته وايي، نو پر دې اساس دارديک ژبې د غرنیو ژبو معنا ورکوي.^۱

د (داردي) اصطلاح له (داراده darada) څخه هم اخیستل شوې، چې په سانسکریت ژبه کې دغه اصطلاح ډېره لرغونتیا لري، یعنې هم په جغرافیایي آثارو کې او هم په حماسي نژادي قصایدو کې، دا اصطلاح دهغو ولسونو په برخه کې استعمال شوې، چې هغه وخت دهند د نیمې وچې په شمال لویډیځو سیمو کې اوسېدل، دغه اصطلاح لرغونو مؤرخانو او مؤلفینو هم استعمال کړې ده، همدا شان بطليموس د دارادي daradria، ستربون د دیردایي derdai، او پلینوس د داردا darda په شکل سره استعمال کړې ده.

دهندي لرغونو ماخذونو د روایاتو له مخې (داردي) ولسونو په تحریف شوي آریایي ژبې خبرې کولې.

ددې روایاتو څخه داسې معلومېږي، چې دوی د آریایي ژبو په کوم ډیالیکت خبرې کولې، چې وروسته دغه ډیالیکت په ډیالیکتونو او بیا په ژبو واوښت، له دې څخه داسې معلومېږي چې د (داردي) او هندي ژبو

^۱ څېړنیار وجیه الله شپون، د پښتنو او پشه یانو د شفاهي ادبیاتو ځینې ورته بېلگې، ناچاپ اثر، د علومو اکاډمې، د ژبو او ادبیاتو مرکز، ۱۳۸۵ ل کال، ۸ مخ.

ترمنځ څه بېلتون موجود و، چې يادونه يې په لرغونو هندي ماخذونو کې شوي ده.

دمؤرخينو په عقیده د اباسين د حوزې په مرکزي برخو کې د قبل الميلا د زرو کلونو په منځ کې هغه ملت يا ملتونه تشکيل شول، چې په (داردي) ژبو يې خبرې کولې.^۱

د ځينو مؤرخينو لکه گيرسن او نورو له خوا د (داردي) پر ځای د دغه گروپ ژبو ته د (پيشاچه pishacha) يا (پي شا چي pishachi) اصطلاح منل شوې ده، چې دا هم د لرغونو ژبو په استناد ده. يو شمير خلک دا خيال کوي چې (دادیک) د تاجیک سره سمون لري، مگر دا خبره تاريخي سندونه نه لري، ځکه نو دا نظريه سمه نه ښکاري.

دغه اصطلاح د يوې (پراکاريټي) ژبې نوم و، چې د تاريخي فونيتيک له مخې کېدای شي، د يو لړ (داردي) ژبو (نيا) وگڼل شي.^۲

مگر د هندي تاريخي ماخذونو له مخې دغه اصطلاح يوه بله معنا هم لري يعنې د هرې غير آريايي محاورې ژبې په مقابل کې استعمالېدله، چې د آريايي ژبو د منلو تر وخته پورې به موجوده وه او له هغې وروسته د (داردي) ولسونو لپاره محققينو د دغې اصطلاح استعمال پرېښود.

يو ناني مؤرخ هيرودت د (دارديک) د کلمې سره (داردي) سمون ورکړی، کوم هېواد چې د (گندهارا) د شمال په غرونو کې و، (دادیک) او گندهاريانو، اپارتیانو (اپريدو) او ستاگيديانو (ختکو يا ستکو) د قبایلو په شمول د هخامنشيانو دامپراتورۍ اووم مالياتي ولايت

^۱ څېړنمل دوست محمد دوست، دافغانستان ژبې او توکمنه، ۴۰۱ مخ.

^۲ څېړنمل دوست محمد دوست، دافغانستان ژبې او توکمنه، پښتو ټولنه، ۱۳۵۴ ال کال، ۴۰۱ مخ.

(ساتراپ) تشکیل کړی و، دارديانو (دادیکانو) د گندهاریانو سره دهخامنشیانو په لښکرو کې یو شریک پلټن جوړ کړی و او یو شریک سرلښکریې درلوده، چې دادیکان له دارديانو څخه عبارت دي، بله شاهدي داده، چې دکشمیر او هغه ته څېرمه دغرنیو سیمو او سپدونکي (دادیکان) وو، چې نن په داردي قبایلو کې شامل دي.

د داردي ژبو مقایسه او پرتلیز پلان:

۱_ یو معنا لرونکی متن د ټولو ژبو په عبارتي قالبونو کې وراچول او مقایسه کول.

۲_ په ټاکلې ژبه کې دهغې ژبې اصلي فولکلوري اثار وړاندې کول.

۳_ معیاري لغات او جملې د ژبو د واحد په ډول وړاندې کول.

د ژبو د پرتلنې په برخه کې دود داسې دی، چې یو تر بله خپلوي باید د دوی د فونیتیک، گرامري ځانگړنو او کلمو دخپلوی په رڼا کې موجود وي.

که څه هم دغني واولو غېرونو موجودیت په ټولو داردي ژبو کې یو شان نه دی، مثلاً په ځینو داردي ژبو کې لکه: (دامیلي، اشکوني او گواري) کې دصایتو دغني سبب دادی، چې غنه یې د بې غره کانسونانت ترمخه واقع وي او په ځینو نورو کې داغنه ډېره کمزوري ده.

غنه معمولاً دکلمو په پای، ډېر لږ دکلمو په منځ په هغو صایتو sayito کې وي، چې تلفظ یې واضح نه وي، لکه: (د شیني، پهالوري او نورو) په ځینو کې غني واول په یو لږ هغو ټاکلو کلمو کې دایماً موجود وي، چې دمعنا لرونکې کلمې دجوړولو خصوصیت لري، یعنې په هغو کلمو کې که واول په غنه سره افاده نه شي، دکلمې معنا اوږي.

دغه لږ غنه په يو لږ هندي ژبو کې هم شته او د پښتو ژبې يوازې په (ن) کې موجوده ده.

د (داردي) ژبو د لويديځې څانگې (کشميري، کوهستاني) او د مرکزي گروپ د يو لږ ژبو بل گډ خصوصيت دادی، چې د فونولوژۍ له مخې د څرگندې (ي) او اوږدې (ې) توپير په کې نه ليدل کېږي.

د کانسونانت او ازونو په باره کې د تړلو مخرجونو د غږونو د درې (۳) لږيو موجوديت د دغو ژبو يوه خاصه ده. چې د لږې د غږونو گونگو تنفسي او گونگو غير تنفسي مخرجونو څخه عبارت دي.

په آريايي بېلابېلو ژبو کې غير له هندي ژبو، کردي، پراچي او د بلوچي د لويديځ ډيالېکټ نه پرته، د تنفسي او غير تنفسي د تقابل خاصه نه ده. په دې باره کې نورستاني ژبې (اشکونې، وايگلي، کاتي، پراسوني او پشه يي) ژبې تنفسي غږونه نه لري.

په نورستاني ژبو کې د تنفسي مخرجونو له منځه تلل د (س، خ، ه) د لرغوني بدلون سره سمون لري، چې په لرغونو زمانو کې په باختري او آرياني ژبو کې ليدل کېږي او دا تاريخي بدلون د دې يوه نښه ده، چې دغه ژبې (نورستاني او پشه يي) له هندي څانگې څخه باختري او آرياني څانگو ته زياتې نږدې دي.

د (داردي) ژبو يوه لويه خاصه داده، چې په دې کې سريبرال (خ، ت، ن، ډ، ر او نور) بې غږه او غير سريبرال بې غږه مخرجونه لکه په ټولو هندي او ځينو باختري ژبو (پښتو) کې چې موجود دي.

مگر د ځينو سريبرال مخرجونو د تقابل موجوديت په دغو ژبو کې مثلاً (خ، ج، څ، ژ) غږونه دا ژبې د هندي ژبو په نسبت باختري ژبو ته نږدې کوي.

همدارنگه د(خ) غږ په (داردي) او تيرايي ژبه کې موجود دی او په هندي ژبو کې نشته دا يو دليل دی، چې (داردي) او تيرايي ژبه دهندي ژبو په نسبت مرکزي آريايي (باختري) ژبو ته نږدې کوي.

په (داردي) ژبو کې ددوو واولونو Enter vocalic ترمخ، همدارنگه دکلمو په پای کې دغږيز دې غږه کولو قانون چې په منځنيو پېړيو کې په (پايشاچي) ژبه کې موجود و، او نن هم په دغو ژبو کې موجود دی او په هندي ژبو کې نشته او په مرکزي آريايي (باختري) لکه (پښتو) او ځينو آرياني ژبو کې موجود دی.

د(داردي) او تيرايي ژبې يو خصوصيت دادی، چې (اوپده =ې او خرگنده =ي) ترمخ دسر او پای بې غږه توري په فشار سره سخت اداء کيږي، چې دې ته پلاتا ليزسيون paltalization وايي.

دغه خصوصيت او ځانگړنې دباختري په پاميري ژبو کې هم شته او په هندي گروپ کې نشته.

په تيرايي ژبه کې اصلاً د(ف، ح، ع، ط، ظ، ث، ذ، ص....) غږونه نشته، دا غږونه يوازې دنورو ژبو څخه په اخيستل شويو کلمو کې ليدل کيږي.

د(ف، ح) غږونه په بدل کې اکثره د(پ، پهه) (ک، کهه) غږونه اوريدل کيږي.

دلرغونو ژبو (ت، ر) په داردي او تيرايي ژبه کې ساتل شوي، خو په ځينو ژبو کې په (چ) او په ځينو کې په (ش) او بښتي دي او ډېر لږ د(ت) غږ په هندي ژبو کې پاتې دی.

لکه دسانسکرت پوتره potra (زوی) په هندي کې (پوت pote) په وايگلي کې پيوتر pviutar په کلشي او تيرايي کې پوتر potar په کشميري

کې پوتر pootar په مجهول (و) سره، په شینۍ ژبه کې پوش pooš وایي او په مایاني کې په پوچ pooch اوړي.

د گواري، وټه پوري، شوماشتي او باشکاریک ژبو په گروپ کې دکلمو دسر(ت، ر) په اړخیز(ل) چې دخولې په یو اړخ کې اداء کیږي، بدل شوی، چې دې ته لاتیرال lateral مخرج وایي، چې دخپرونکو له خوا (ه، ل) ورڅخه تعبیر شوی دی.

لرغوني آریایي تري tre درې(۳) په پشه یي کې ټلي ټle گواري کې هلي hle په وټه پوري کې (ټا) یا (هله hla) په شوماشتي کې هیله hila په ننگلامي کې شلې sle باشکاریک کې هله hla او په تیرایي ژبه کې تري tre ویل کیږي.

همدارنگه دسانسکرت پوتره potra او دتیرایي پوتر potar په باشکاریک ژبه کې پوهله pohala په پشه یي کې پوټل pothal په وټه پوري کې پوپر poor په شوماشتي او گواري کې پوهل pohal ویل کیږي.

دداردي ژبو عیني مورفولوژیکي خصوصیات:

دمورفولوژي په برخه کې د(داردي) ژبو خصوصیات په دې ډول بنودل شوي دي:

* په اکثرو (داردي) او تیرایي ژبه کې مذکر او مونث دواړه شته، په اسم ذات او صفت کې داردي ژبو دمونث لپاره (خرگنده = ي) نښه لري، چې داځانگړنې د داردي ژبو یو له بله سره شریکې اړیکې ثابتوي او له بله پلوه دغه ژبې دهندې گروپ سره نږدې کوي.

^۱ څپر نمل دوست محمد دوست، دافغانستان ژبې او توکمونو، ۴۱۰ مخ.

ددې ژبو دمفرد او جمع کټگوري دهندې ژبو په شان دگرامري حالت دکتگوري سره نږدې والی لري.

په دې لږ ژبو کې د اسم ذات او دمفرد د بېلتون لپاره کومې خاصې گرامري نښې نشته، جمع او مفرد يې يوازې دقرينې له مخې څرگند يږي. دمرکزي داردي ژبو ځانگړنې:

دشوماشتي، تيرايي او گواري ژبو، دغير ذيرحو او اسم ذات داستعمال طريقه په يو خاص گروپ کې راځي.

دصفت په برخه کې داردي ژبې دمونث لپاره د(څرگنده = ي) روستاري لري او مذکر په نورو مختارو او روستارو سره افاده کوي.

په زياتو داردي ژبو کې صفت هم دجنس (مذکر، مونث) هم دجمع او مفرد او هم نور گرامري حالتونه لري.

داردي ژبې معمولاً دقيد لپاره خاصې صيغې نه لري، دادنده غالباً صفت او کله کله اسم ذات اجرا کوي.

(داردي) ژبې دشخصي ضميرونو لپاره يوازې دمتکلم، مخاطب، جمع او مفرد ضميرونه لري، غايب ضميرونه يوازې داشاري اسمونو وظيفه اجراء کوي.

اشاري ضميرونه دواټن له مخې تر پنځو درجو پورې لري. په (داردي) ژبو کې (دويدي او منځنيو هندي ژبو په شان) دمتصلو خپلواکو ضميرونو استعمال دپرزيات دی.

دشمير په برخه کې دکشميري او په لږ تغيير دتيرايي ژبې نه پرته ټولې داردي ژبې يو شان خصوصيات لري.

په دې معنا چې په شمير کې د (شلگونو) سيستم لري مثلاً دېرشو (۳۰) ته شل او لس وايي، پنځه دېرشو (۳۵) ته شل لس او پنځه وايي، خلو پښتو (۴۰) ته دوه شلې، پنځوسو (۵۰) ته دوه شلې او لس ويل کيږي. چې دالري دپورتنني فورمول له مخې دوام پيدا کوي.

چې وروسته به يې په تيرايي ژبه کې يادونه راشي.

(داردي) ژبې د فعل په برخه کې، چې د خپرونکو لپاره زيات په زړه پورې ده هغه د پښتو په شان ايرگاتيف سيستم دی.

په دې معنا چې په داردي ژبو کې متعدي ماضي دمفعول تابع ده نه دفاعل.

مگر دايرگاتيف سيستم په ټولو داردي ژبو کې يو شان نه دی او دگرا مري حالت له مخې يو له بله توپير لري.^۱

^۱خپرنمل دوست محمد دوست، دافغانستان ژبې او توکمونو، ۴۰۱، ۴۱۳ مخونه.

دتيړايي ژبې گرامري جوړښت او ځانگړنې:

د پورتنني عنوان څخه وړاندې مو د تيړايي ژبې عمومي پرتلنه د (داردي) ژبو سره وکړه، د دغو ژبو مشترک اړخونه او گډ خصوصيات، مورفولوژيک بدلونونه او ځينو نورو ورته گرامري ځانگړنو باندې رڼا واچول شوه.

اوس يوازې د تيړايي ژبې په گرامري جوړښت او ځانگړنو باندې غږېږو: د اسم ذات له پلوه تيړايي ژبه جنس (نرينه او بنځينه) شمير (مفرد، جمع) او هم نور گرامري حالتونه لري.^۱

د جنس توپير په کې کم ليدل کيږي، چې اساساً د کونټيکسټ يا قرينو څخه معلومېږي، په دې معنا چې د صفت په صورت کې او يا د فعل په تصريف کې ليدل کيږي، چې موضوع د (فعل، فاعل) سره د جنس په لحاظ سمون نه لري.

د مفرد او جمعې صيغې هم په گرامري حالتونو افاده کيږي، چې په تيړايي ژبه کې دوه گرامري حالتونه وجود لري:

د شمير په کلمو کې د جمعې علامه زور دی، لکه: سپاز spāz (خور) سپازه spāza (خويندې)

په گرامري دويم حالت کې هغه اسمونه چې په اول پای ته رسيږي، هغه دلومړي حالت سره توپير نه لري لکه: مالا\ mālā\ (پلار) او چې په کانسونانټه تماميږي، لکه د پوتر\ potar\ (زوی) کلمه چې هغه هم تغيير نه

^۱ څرنگه چې دا ژبه له منځه تللې او متروکه ده، نو د دې ژبې بشپړې گرامري ځانگړنې به لکه دنورو ژبو په شان يو څه ستونزمن کار وي، خو په پنځم څپرکي کې دا موضوع د دې ژبې په ترلاسه شوو جملو او کلمو کې څه ناڅه شپړل شوې ده.

لري، کله د دويم حالت علامه (الف) وړپورې نښلي، لکه: دام dam (ځنۍ يا مزى). کله کله اوږده (ې) يا مجهول (و) وړپورې نښلي، لکه: طرف tarf (خوا) او (است \ ast) (لاس) دکلمو دويم حالت طرفې tarfe او asto استو راځي.

د جمعې علامه يې يان ده.

ادم adam (وگړى) ادميان adamian (وگړي). کله کله هغه مفرد مونث نومونه، چې په واول پای ته رسيدلي وي، د جمع جوړولو په صورت کې دکلمې د پای واول په څرگند او =u اوږي لکه دي di (لور) سپازه spaza (خور) جمع يې دون dun - سپازون spazun (لونډې - خويندې) سره جوړېږي.

صفت:

هغه کلمې چې دنوم څرنگوالی بيانوي، صفت ورته وايي.

په تيرايي ژبه کې صفت هم جنس (نرينه، نښينه) لري، لکه: سوره sura (وور، وړوکى) سوري suri (وړه، وړوکې)، کانه kāna (غت) کانې kāni (لويه، غټه) او هم شمېر (جمع او مفرد) لري لکه: براده ستره bārāda - satra (ښه ښځه) او برادې ستري bārādi satri (ښې ښځې).

څرنگه چې ليدل کيږي په تيرايي ژبه کې دنورو ژبو (پښتو) په شان صفت ترموصوف دمخه راځي. لکه په پورته ذکر شوي جمله کې چې صفت ترموصوف دمخه راغلی دی.

ضمير:

په لاندې ډول شخصي ضميرونه په تيرايي ژبه کې موجود دي:

جمع	دويم حالت	لومړی حالت	مفرد	
مين	مفرد	جمع	او ou	متکلم
men (موند)	مې me	ما mā (موند)	(زه)	مخاطب
تا ta (تاسو)	(ما)	()	تو tu	
()	تې te (تا)	تا tāw (تا)	(ته)	
	()	سو		

په تيرايي ژبه کې اشاري ضمير د غايب شخصي ضمير وظيفه هم اجراء کوي.

دمتعددي ماضي فاعل د پښتو په شان په دويم حالت کې راځي، چې دې ته د ژبپوهنې په اصطلاح ايرگاتيف سيستم وايي، لکه:

مې دې ته وا me de ta wā (ما ووا هه).

اضافي ضميرونه:

چې تمليکي او خپلواک ضميرونه هم ورته وايي، لکه زما، ستا، ده، دهغه، ددوی، دهغې، دا ضميرونه تر مضاف دمخه راځي لکه، زما کتاب.

په تيرايي ژبه کې اضافي ضميرونه لکه ميانه myāna (زما) دنارينه مضاف لپاره او ميانې myāne دنښځينه مضاف لپاره راځي لکه: بې ميانې خواخي be mayane xowaxi (دا زما خواښې ده).

اشاري ضميرونه:

په تيرايي ژبه کې اشاري ضميرونه (لا lā، له le، ليما limā) دي، چې دواړه په لحاظ کوم توپير سره نه لري.

اشاري ضميرونه د جنس په لحاظ بدلون نه لري او نه په گرامري حالاتو کې تغيير مومي، د نږدې لپاره بل اشاري ضمير هم موجود دی، چې له (اسې ase، ايسه aysa) (دغه - دا) څخه عبادت دی.

نور ضميرونه په دې ډول دي (کامه kāma (څوک، چا)، (کي kay، څه، کوم) (کامیک kāmik دچا)، (تانو tāno خپل) (لتيک Latik دومره)، (کتيس katis څومره)، چې دې ته مبهم ضميرونه هم وايي.

عدد:

په تيرايي ژبه کې اعداد په لاندې ډول دي:

(ek = پک ۱)، (do = دو ۲)، (tri = تري ۳)، (cwar = څور ۴)، (panj = پانس ۵)، (xo = خو ۶)، (sāt = سات ۷)، (axt = اخت ۸)، (nab = ناب ۹)، (dah = ده ۱۰)، (daheko = ده اېکو ۱۱)، (dahtri = ده تري يا ۱۲)، (cwardah = څور ده ۱۴)، (panji = پانزي ۱۵)، (dahxolā = ده خولا ۱۶)، (sātara = ساترا ۱۷)، (axtarā = اختارا ۱۸)، (koni = کوني ۱۹)، (byāw do = بياو دو ۲۰)، (byāw da = بياو ده ۳۰)، (da byāw cwar = څور بياو ده ۴۰)، (do byāw dah = دو بياو ده ۵۰)، (panjbi = پانزي ۱۰۰) ده.

فعل:

په تيرايي ژبه کې دمصدر علامه (د ن) روستاړی دی، لکه کرن karan = (کول، کرل)

دييان=dabyan(ډبول)، دديان برادې نه تې da byan brade nate
 =وهل ښه نه دي)!

فعلي تصريح:

لومړۍ د کومکي فعل تصريح، چې په جملو کې درابطې په حيث
 وظيفه اجراء کوي او د پښتو د غير مستعمل (ول) کومکي فعل سره سمون
 خوري په درې واړو زمانو کې په لاندې ډول وړاندې کيږي:

حال او مستقبل ماضي

مفرد - جمع	مفرد - جمع	
وامه - wāmə وامه wāmə	تيم (يم) tem تيم temə	متکلم
واز - wāz مامنه māmənə	تيس (يې) - tis تيزا tezā	مخاطب
واما - wāmā مذکر، وي we مؤنث	تي ti مذکر، مؤنث دې de، ده da	غايب

په تيرايي ژبه کې د حال او مستقبل تغيير دصيغو له مخې نشته، يوازې
 د پښتو په شان د (به) ادات د مستقبل لپاره راځي.

امر:

آريانا دايرة المعارف، دويم ټوک، داغانستان د علومو اکاډمي، د نبراسکا مطبعه، ۱۳۸۷ ال کال،
 ۱۷۷ مخ.

په تيرايي ژبه کې دامر صيغه داسې جوړېږي، لکه بيز biz (کښېنه)،
اچیتو ačito (واخله) تری tre (وتره)، گړی gaři (وايه، وگړېږه).

دجمعي صيغو په پای کې (زور، يا الف) اضافه کېږي.

(انا = anā = راوړئ)، (خبيبه ciba واغوندي).

دلته دتيرايي ژبې يو وړوکی متن د ترانسکرپشن او ترجمې سره
وړاندې کوو، د دې لپاره چې ددې متن مقایسوي بڼه دنورو داردي ژبو سره
هم شوي وي وگورئ تفصيل يې په وروسته ډول راغلي دي:

ek admas do putra wāna

lema manzum sūref putra mālā

detānes ay mālā my āna mālā

manjum ki hisa owē la malside

دا متن دايدیملن په حواله دگريسن له لينگويسټيک سروې اف انډيا
څخه اخیستل شوی دی.

(ایک ادمس، دو پوترا، وانه، لیمه، منزوم، سوری پوترمالا،
دیتانس، ای، مالا، میانه، ماله، منزوم، کی هیسه، اووی، له ملسی دی.)
ترجمه:

(يو سړي دوه زامن لرل، له دوی څخه کشرزوی پلار ته وویل:

ای پلاره! زما کومه برخه چې ستا په شتمنی کې رسیږي، هغه راته بېله
کړه.)

ددې متن تحلیل:

يک (يو) عدد دی، ادم (سړی) اسم ذات دی، دو (دوه) عدد دی، پوتره (زامن) د اسم ذات جمع ده، چې مفرد يې (پوتر = زوی) دی، وانه (وو) دکومکي فعل دماضي د جمع صيغه ده. ليمه (ددوی) اشاري ضمير دی، منزوم (منخ، منخی)، سوری (کشر) صفت دی، مالا (پلار) اسم ذات دی، دیتانس (ويل هغه ته)، ای (دندا توری) دی، ماله منزوم (د مال له منځه) له ماله (خڅه) کې (چې) د تابع جملو رابطې ادا، هيسه (برخه، حصه) اسم ذات، (اوی) (کیري، رسيړي) د غايب مفرد د حال صيغه ده.

پورتنی متن په څو نورو داردي ژبو کې هم راغلی دی، چې د پرتلي په توگه يې دلته وړاندې کول اړين بولو:

گواري متن:

ای موشو جو ژيژوو استانې هتيان موجی خيرو تاتونی ريستی

ای تات ماتی با شوتان مال ارکی ماتی تاريان دیت.

ay mošo jū žižau wāstāni hateān muji cirō tatoneresti ay tāt
māte bāšo tāt māl ārki māte tariran dēt.

ترجمه:

يو سړي دوه زامن درلودل، کشر يې پلار ته وويل:

ای پلاره ستا له شتمنی خڅه ماته برخه را کره، کومه چې زما رسيړي.

گاتي متن:

ای مانجی دو پیترازامی امنو پامیجو کنیشتی توت اوس تو گیجی
کړس ایهمه توت اتولتری پامیجو پرسته گڅ.

ay mājje du pitar azame āmno pamiju kaņište tot osto giji
kaṣas ehama tot āto lātri pamiju bṛista gac

ترجمه:

د یو سړي دوه زامن وو، کشر یې خپل پلار ته وویل:

ای پلاره دخپلې شتمنۍ څخه زما برخه رابېله کړه.

وايگلي متن:

ایو مانشه به دو پوتراری دویه کینی کوشتو پوترس تاتیسسه کین ماتری:

تانی تو به ماله متی او متانی اوگری.

ew manašā ba dù pūtraṛē dūyā kēni košto putras tātisa ken
mātre tātn e tū ba māla maṭio ū māṭa ne ogre.

ترجمه:

یو سړي دوه زامن لرل، له دوو څخه یو کشر یې خپل پلار ته وویل:

ای پلاره ته خپله شتمني وويشه او زما برخه را کړه.^۱

^۱ څپر نمل دوست محمد دوست، دافغانستان ژبې او توکمونې، ۴۳۹-۴۴۵ مخونه

د تيرايي ژبې دمړې کېدلو او متروک کېدلو لاملونه:

د یوې ژوندۍ او طبیعي ژبې زوال، مړینه او بالاخره له منځه تلل داسې یوه پروسه ده، چې بېلابېل عوامل لري.

هیڅ یو قام او ولس په دې راضي نه دی، چې دخپل ژوند تاریخ او کلتور اساسي پایه او ستن په خپلو لاسو سره ړنگه کړي او خپله هستي او هویت له لاسه ورکړي.

د بشر په تاریخ کې به داسې یو مثال پیدانه کړای شي، چې مورته داسې یو ولس راپه گوته کړي، چې خپله مورنۍ ژبه یې په رضا او خوښه له لاسه ورکړې وي.

مورې یادونه وکړه، چې د یوې ژبې مړینه اوله منځه تلل مختلف علتونه لري له هغې جملې څخه ځنې علتونه یې په لاندې ډول یادوو:

* کله چې د یوې ژبې د ویونکو شمیر داسې حد او مرحلې ته ورسېږي، چې نور دور کېدو په حال کې وي، په داسې حال کې دا ژبه د ژوند یو ژبو له کتاره ووځي او کرار کرار خپل نوم او مقام له لاسه ورکوي.

* کله داسې هم کیږي، چې د ځینو وجو هاتو له امله یوه ژبه د بلې ژبې ځای نیسي.

هغه ژبه چې خپل ځای یې له لاسه ورکړی وي، نور نو دخلکو په منځ کې د پوهولورا پوهولو د یوې وسیلې په توګه فعالیت نه شي کولای او ولس نور د خپل منځي اړیکو لپاره یوه بله ژبه د پوهولو راپوهولو د وسیلې په توګه په خپل منځ کې استعمالوي، ځکه یوه بشري ټولنه د ژبې څخه پرته اصلاً ژوند نه شي کولای. دا هغه څه دي چې په پخوا وختونو کې په مصر کې شوي او د مصرۍ ژبې ځای عربي ژبې نیولی دی.

* همداشان هغه ولسونه يا نظا مونه چې دخپلومو خود تر لاسه كولو لپاره په نورو ولسونو تيری كوي دنورو ډيرو زيانونو په څنگ كې يې يو زيان داوي، چې ددوی ژبه هم كرار كرار له منځه وړي او پر ځای يې خپله ژبه رامنځته كوي.

مړې ژبې هغو ژبو ته وايي، چې څوك يې نه كاروي، نو داسې ويلاى شو، چې دولس او قام ژبه هغه وخت مري، چې دوخت جابر او ظالم ځواكونه يې په ستوني او مړۍ چاره راکاږي.

نو له دې امله دا كمزورۍ ولس مجبور دی، چې بله ژبه دخپل منځي اړيكو دساتلو لپاره ديوي وسيلې په توگه و كاروي، ځكه بې له ژبې ژوند گران كار دی او ټول انسانان دې ته اړ دي، چې دخپل ژوند د پرمخ بيولو او ژوندي پاتې كېدو لپاره حتمي يوه ژبه په واک كې ولري.

ددې خبرې ډير ښه مثال د الجزاير هيواد دی. كوم وخت كې، چې الجزاير فرانسويانو لاندې كړنو دنور واک ترڅنگ يې داهم وكړل، چې فرانسوي ژبه يې په كې حاكمه كړه او عربي ژبه يې شاته كړه. دوخت په تيريدو سره په الجزاير كې يوه داسې لويه ستونزه را پيدا شوه چې خلك يې په اسانۍ سره په خپله ژبه نه پوهيدل.

مطلب دادی، چې يوه ژبه هسې نه مري او نه داسمان څخه كومه ټكه پرې را غورځي. د ژبې دله منځه تللو او مړينې ټول عوامل او سببونه په ټولنه كې نغښتي دي.

د الجزاير هيواد د ازادۍ تراخيستلو وروسته دخپلې نيمژواندې ژبې د بيا ژوندۍ كيدو تكل وكړ او دنورو عربي هيوادو په تيره بيا مصر څخه يې د عربي ژبې د تدريس استادان خپل هيواد ته راوستل ترڅو په ښوونځيو كې

د عربي ژبې د زده کړې او تدریس چارې پرمخ بوځي او په دې اساس دوی وکړای شول د عربي ژبې دمړینې او دله منځه تللو مخنیوی وکړي.

د ژبې دبېرته راژوندي کولو ستونزه ډېر ژر او گړندی نه شي ترسره کېدای، بلکې دوخت ځواکمن او تیري کوونکي هېوادونه، لکه د مثال په ډول فرانسویانو په الجزایر کې ترسره کړل، که هغوی دا کار نه وای کړی نو هیڅکله به امکان نه و، چې یوه ژبه مړه او له ستونزو سره مخامخ شي. او پر دې اساس به ډېرې ژبې تر اوسه پورې په هماغه پخوانۍ بڼه خوندي او ژوندي پاتې وای.

موږ دا ویلای شو، چې په هر ډول لارو چارو، چې یوه ژبه دکار او فعالیت څخه ولویږي او نور دا توان ونه لري چې دخلکو او ولس په منځ کې د پوهولو او پوهولو په پروسه کې کار ورځنې واخیستل شي او د فکري فعالیت دلایله انسجام دیوې الې په ډول خلکو او ټولني ته خدمت وکړي نور نو دا ژبه ژوندي ژبه نه شمیرل کیږي، بلکې خلک یې دمړو ژبو په لیکه کې حسابوي.

په پورتنۍ څرگندونه کې دا ټکی د غور وړ دی، چې کله یو څوک په دې وتوانیږي چې یوه ژبه زده کړي، نو کولای شي په هماغه ژبه دیوې موضوع یا یو شي په باره کې فکر وکړي، نیمگړتیا یې په گوته کړي، ضرورت یې څرگند کړي او بڼې او بدې خواوې یې خلکو ته وښيي.

موږ کولای شو چې په اوس وخت کې په اروپا، هند او دنړۍ په نورو هېوادونو کې داسې پوهان او څېړونکي پیدا کړو، چې په لاتین او سانسکریت باندې پوهیږي، ایا دغه پوهان به ددې توان ونه لري، چې په نوموړو ژبو فکر وکړي؟ دا منلې او پرځای خبره ده، چې په داسې ژبو دخلکو په منځ کې افهام او تفهیم نه شي کېدای، ځکه چې دا ژبې نور

د خلکو او ولسونو په منځ کې شتون نه لري، مړې شوي دي، د دې امکان هم نشته چې معلومات پرې واستول شي، ځکه چې نور د پوهولو راپوهولو وسیله نه ده او ځای یې نورو داسې ژبو نیولی، چې خلک او ولسونه یې په خپلو منځو کې کاروي او خپلې ستونزې ورباندې حل کوي.^۱

د پورته اوږدې څېړنې په رڼا کې د تیرایي ژبې دمخه کېدو لاملونه په لاندې توګه په ګوته کوو:

۱. د پیرروښان له خوا په تیرایانو ظلم او زیاتۍ کول، هغوی له څېرمې وژل او پاتې نور د تیرا څخه شړل او بې ځایه کول.

۲. دوی د شړل کېدلو له امله په وړو وړو اقلیتونو باندې ویشل کېدل.

۳. د دوی په منځ کې داړیکونه درلودل، یعنې یو له بله جلا کېدل.

^۱ څېړنوال مولا جان تڼیوال، ژبه او ټولنه، دافغانستان دعلومو اکاډمۍ، شعيب مطبعه، ۱۳۸۸ل کال، ۱۶۱-۱۶۵ مخونه.

پنجم خپرکی

دتیرایي ژبې تر لاسه شوي ويیونه او جملې

تر دې ځایه موږ د تیرایي ژبې په گرامري جوړښت او ځانگړتیاوو بحث وکړو، اوس به د دې ژبې یو څو تر لاسه شوي ويیونه د نمونې په ډول د ترانسکرېپشن او معنا سره یو ځای دلته وړاندې کړو:

Ĵoryāt	جوړغات	مستې
mizi	میزی	شوملې
Dud	دود	شیدې
pāñi	پانې	اوبه
gomā	گوما	ډوډۍ
ĵəpālay	ځپالی	روټه
ĵowār	جوار	جوار
xāṛay	خاری	وږی
kokaṛ	کوکر	چرگه
Hā	ها	هگی
palyāte	پلیاتي	منډې

tandarək	تندرک	مڙه يا مورک
satre	ستري	بنيخه
bādāna	بادانه	هلاک
adam	ادم	سڙي
brāda	براده	بنه
Tān	تان	کور
Suri	سوري	کشر
Di	دي	لور
sānā	سانا	سڀي
dabiān	ديبان	وهل
tasindār	تسيندار	سڀرلي
bātsā	باتسا	غوا
bḡiyā	بانڀيا	دکاندار

که مورڊو غواڙو دا لغتونه په جملو کې استعمال کړو، نو کولای شو، چې يو څو يې په لاندې ډول د تيرايي ژبې په جملو کې راوړو:

mā Joryāt dā kā	ما مستې وڅورې (ما جورغات دکا)
mā mizi dā capen	ما شوملې وڅښلې (ما ميزي دڅاپين)

mā dud dā capeen	ما شیدی وخبلی (مادود دخاپین)
mā gomā dā kā	ما ډوډی وخوره (ماگوما دکا)
y dā kā mā pāni dā capeen mā xāray dā kā mā hā dā kā	ماروته وخوره (ماخپالی دکا) ما اوبه وخبلی (ماپانی د خاپین) ماوړی وخوره (ماخاری دکا) ما هگی وخوره (ماها دکا)

په همدې توگه نور لغات هم په جملو کې استعمالولی شو او پر دې
اساس تیرایي ژبه یو څه په خپلو پښو درېدلې او پراخېدلې شي.^۱

د تیرایي ژبې ترلاسه شوي جملې:

لومړۍ جمله:

يو کوچنی هلک دخپل ماشوم ورور په باره کې داسې وايي:

مین کره بدنه خدای (ج) پیدا کرتیه، حال دود پیه

Man kara badna xuday paydā kartiyā hal dud peya

^۱ زکریا ملاتړ، تیرایي ژبه، دزیري کالنی، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۵۷ ل کال، ۵۸۶-
۶۰۰ مخونه.

معنایې داده، چې مورې کره خدای تعالی ماشوم پیدا کړی دی، چې اوس
شیدې روی.

خرنگه چې دمخه هم داسې یادونه شوې وه، چې تیرایې ژبې ته پرزیاتو
پښتو کلمو سربېره دنورو گاونډیو ژبو کلمو هم لار موندلې ده.

دلومړۍ جملې تجزیه:

Man (مین) مورې د جمعې متکلم ضمیر دی.

Kara (کره) دارتباط توری دی.

Badna (بدنه) ماشوم عام نوم دی.

Xudāy (خدای) دالله نوم او اسم ذات دی.

Paydā (پیدا) لازمي فعل دی.

Kartiya (کرتیه) مرستیال فعل دی.

hal (حال) دزمانې قید دی.

دویمه جمله:

دوه سړي دغلو او شوکمارو په برخه کې یو بل ته وایي:

ډنگه ډنگه ناتیه تور راغه پنا تیه، درزاتیه، غرناتیه، مین خبار ناتیه

danga dangā nā teya tor rayə panāteya dərə zāteya γar nā
teya

man xabār nā teya

معنایې داده، چې: نغاره وو هل شوه، غله له تور راغه څخه هم تېر شوي
وو، او مورې یې په شور او درزا خبر نه شو.

دپورتني. جملې په متن کې دغله لپاره کومه خاصه کلمه نه ده راغلي،
يوازې دجملې دمفهوم پراساس يې دلته معنا درک کولای شو.

ددې جملې تجزيه:

danga danya (ډنگه ډنگه) صوتي نوم دی.

nātiya (ناتيه) (وهل) متعدي فعل دی.

tor ragə (تورراغه) خاص نوم دی.

panāteya (پناتيه) پناه کېدل، لازمي مصدر دی.

dorə zatiya (درزاتيه) صوتي نوم دی.

yar nātiya (غرنايه) دا هم لازمي فعل دی.

man (مين) دجمعي ضمير دی.

Xabār (خبار) اسم معنا دی.

درېيمه جمله:

په دې جمله کې داسې يو مفهوم پروت دی، چې يو چاله هندو دکاندار
څخه سودا رانيولې ده.

سیره، میره، بنییا الوان د پگري بند.

sera mera bñiya al wān də pagri band.

معنا يې داسې ده، چې سودا مودا موله هغه دکاندار وکړه، چې دالوان
پگري يې په سره، هندوانو اکثر و پخوا سرې او دالوان پگري ترلې.

ددې جملې تجزيه:

Sera (سیره) سودا، عام اسم.

mera (میره) مهمل ترکیب.

bñiya (بنييا) دوکاندار، عام اسم.

alwān (الوان) (رنگ) اسم صفت دی.

da داضافت توری دی.

pagri (پگري) عام اسم دی.

band (بند) دتړلو معنا لري او متعدي فعل دی.

څلورمه جمله:

يوه ښځه بلې ته وايي:

سناتي اندر پيلي دخرپاس

Sanāte andar pelay da xəṛapas

دا جمله داسې هم اورېدل شوي:

اندر پيلي سناتي د پيخړه پاس

andar pelay sənate da pixṛa pās

معنا يې داده، چې سپي کليي وختله.

ددې جملې تجزيه:

sānate (سناتي يا سانا) سپي ته وايي او عام نوم دی.

andar pelay (اندرپيلي) کليي ته وايي او دظرف نوم دی.

pixṛa (پيخړه) خميرې ته وايي او خاص نوم دی او پاس د ختړلو معنا

لري. متعدي فعل دی.

پنځمه جمله:

مېړه خپلې بنځې ته وايي:

ای ستري (اورتنې) تړون دپازو.

ay satre taṛun da pāzo

معنا يې داسې ده، چې:

ای بنځې دمېلمه لپاره دډوډۍ تياری وکړه.

په پورته جمله کې دمېلمه او ډوډۍ نوم نشته، خودکنايې په ډول دا جمله دپوره جملې مفهوم افاده کوي، لکه څوک چې خپل مېلمه کور ته رابولي، نو ورته داسې وايي چې (راځئ دننه) دلته نه دکور نوم اخلي او نه دمېلمه نوم اخلي او جمله په لنډيز سره اداء کوي.

دپورته جملې تجزيه:

ay (ای) دنداء توری دی.

Ṣatre (اورتینې) عام نوم دی.

Taṛun (تړون) چې دلته دتيازي په معنا دی او متعدي فعل دی.

da (د) داضافت توری دی.

pāzo (پازو) تياری دامر مرستيال فعل دی.

شپږمه جمله:

په شپږمه او پنځمه جمله کې دمعنا له پلوه ډېر توپير نه ليدل کيږي، خو په الفاظو کې يې فرق شته.

دا جمله هم دسړي له خوا بنځې ته ويل شوې ده.

اندلی (انہی) باندې کرو، اٽش ورلاندې کرو، ملیشن (مېلمه) دتیه

andalay bānde karo ateš war lānde karo mališān da tiya

معنا یی داده، چي:

انگولی باندې کا، اور ورپسي کا مېلمه دی.

دپورته جملې تجزیه:

andalay (اندلی) کتوی، اسم ظرف دی.

bānde (باندې) دلته وستريل نه بلکي اسم دی.

karo (کرو) مرستیال فعل دی.

war (ور) سمتي ضمير دی.

lānde (لاندې) وستريل دی.

Karo (کرو) مرستیال فعل.

ateš (اور) عام نوم دی.

mališān (مېلمه) عام نوم دی.

da (د) داضافت توری دی.

teia دراغلي معنا لري او لازمي فعل دی.

اوومه جمله:

دا جمله هم دپنځمې او شپږمې جملې په شان ورته معنا لري، خو الفاظ

یې دتیرو جملو په ډول نه دي او بدل دي.

په دې جمله کې هم سړی خپلې ښځې ته داسې وايي:

کدر ملیشن انداخت ترون کرو

Kadar mališan andāxt tarun karo

معنا یی داده، چي:

دمېلمه دعزت او قدر لپاره تياری وکره.

ددې جملې تجزيه:

kadar (قدر) اسم معنا.

mališan مېلمه عام نوم دی

andaxt (اچول) اسم مصدر.

tarun دتياړي په معنا دی، چي متعدي فعل دی.

karo کرو، مرستيال فعل.

اتمہ جملہ:

دنتی تین بین

danti tin bin

معنا یی ده تېرو بېر غاښونه.

ددې جملې تجزيه:

danti غاښونه، دنتي عام نوم دی.

tin bin پلوي قيد.

نهمہ جملہ:

بيچيز ما کرپاسته دکا

bi čiz mā kar pāsta da kā

معنایې داده، چې غوړ و نیسه ما غوزان و خوړل.

ددې جملې تجزیه:

bičiz (بچیز) غوړ و نیسه دامر فعل دی.

mā (زه) په تیره زمانه کې په (ما) باندي اوړي. ضمیر دی.

karpāsta غوزان، اسم جنس.

da داضافت توری دی.

kā دخوړلو معنا لري او متعدي مطلق فعل دی.

لسمه جمله:

ستړي مشي ته، په تیرایې ژبه کې.

کنه نه بز زوایې.

ka na na bazaz

مثلاً که چاته نوم اخلي نو داسې ورته وایې:

Anwar ka na na bazaz

انوره! ستړی مشې.

او که عامه ستړي مشي کوي، نو داسې ورته وایې: بد نه کنه نه بز

bad na ka na na bazaz

ددې جملې تجزیه:

kana دستړي مشي معنا لري او صفت دی.

na یا مه دنفې توری دی.

bazaz ، دلته د (شي) معنا لري او مرستيال فعل دی.

يوولسمه جمله:

لې پکیراسی یک آنه دی

Le pakirasi yak āna de

دې فقیر ته یوه آنه ورکړه.

د جملې تجزیه:

Le اشاري ضمير.

Pakirasi "فقير" عام نوم دی.

Yak شمېر نوم دی.

Āna خاص نوم دی.

de مرستيال فعل دی.

دولسمه جمله:

ليما بريجاسي لی بريج کا زاتي.

Lemā brejasi le baej kā zāti

هغه برج له دې برج نه لوړ دی.

تجزيه:

Lemā ليما ، اشاري ضمير لري ، د واټن لپاره.

brejasi بريجاسي ، د مکان نوم دی.

Le نږدې اشاري ضمير دی.

baej برج عام نوم دی.

Kā کا، ارتباتي توری دی.

Zāti صفت او مرستیال فعل گډ راغلی دي.

دیارلسمه جمله:

Kāna mālā bredā bātsā koxto

کانه مالا بریدیا باتسا کوختو

معنا: ستا پلار ښه غوا حلاله کړه.

تجزیه:

Kāna ستا، تمليکي ضمير دی.

Mālā پلار عام اسم دی.

bred ښه، صفت دی.

Batsā غوا، عام اسم دی.

Koxto حلالول متعدي فعل دی.

خوارلسمه جمله:

Brāda adāmas xabār yote

براده ادامس خبار یوتې.

معنا: دښو سړيو خبرونه راځي.

تجزیه:

Brāda ښه صفت دی.

Adāmas سړيو، عام نوم دی.

Xabar خبرونه، معنا لرونکی اسم.

Yote راځي، لازمي فعل.

پنځلسمه جمله:

Li miyāna putār morāgā wā

لي ميانه پوتار موراگا وا.

معنا: دا زما زوی مړ شو.

تجزیه:

Li دا، اشاري ضمير.

Miyāna زما، ملكي ضمير.

Putār زوی، عام نوم.

morāgā wā مړ شو، لازمي فعل.

شپاړسمه جمله:

Kānā brāyot ti

کانا برايوت تي.

معنا: ستا ورور راغی.

تجزیه:

Kānā ستا، تمليکي ضمير.

Brāyot ورور، عام نوم.

Ti متعدي فعل.

اوولسمه جمله:

ya ādāmas du putrā wāmā

ایک ادامس دو پوترا واما.

معنا: دیوه سړي دوه زامن وو.

تجزیه:

yak یو، شمیر نوم.

Ādāmas سړی، عام نوم.

Du دوه، شمیر نوم.

Putrā زامن، د جمعې عام نوم.

Wāmā مرستیال فعل.

اتلسمه جمله:

Miyāna dunsi xāt yoti

میانه دونسي خات یوتی

معنا: زما دلور خط راغی.

تجزیه:

Miyāna زما، ملکی ضمیر.

Dunsi لور، عام نوم.

Xāt خط، عام نوم.

Yoti راغی، لازمی متعدی فعل.

نولسمه جمله:

Le kelā yak bāṇiyā mā ačitāti

لي کيلا يک بانى ما اچيتاتي.

معنا: دکلي له دوکاندار نه می یوشی واخيست.

تجزیه:

Li دلته داضافت کار ورکوي.

Kelā کلی، د مکان نوم دی.

yak یو، دشمبر نوم دی.

Bāṇiyā دوکاندار، عام نوم دی.

Mā می، متصل ملکی ضمیر دی.

Ačitāti واخيست، متعدی فعل دی.

شلمه جمله:

Men sāmo tri ādāmo xārāsi da bāzum

مین سامو تري ادا مو خارا سی د بازو.

معنا: مور درې واره سپري بنار ته لاړو.

تجزیه:

Men مور، د جمع ضمیر.

Sāmo یوځای، معنا لرونکی نوم.

Tri درې، شمېر نوم.
Ādāmo سړي، عام نوم.
Xārāse ښار، عام نوم.
Da د، د اضافه توری.
Bāzum لار، لازمی فعل.

د تيرايي ژبې نظم:

د تيرايي ژبې هغه نيمگړې نظم، چې زموږ لاس ته راغلی دا نظم څلور
بيته لري.

معنا يې پوره نه ده واضح، خو دهندي ژبې د (کمار) او د پښتو ژبې
د (سپوږمۍ) په کې راغلی دی:

meko spoḡme komāri میکو سپوږمیا کماری

tā tazābuwā komari تا تزابو کماری

sudā motinam سودا موتي نم

ḅram na ṭram برم نا ټرم

^۱ د تيرايي ژبې دانيمگړې شعر ما دکوټ دسيمې ديو سپين ږيري خنخه ، چې نورالرحمان نوميد او
دهييت خېلو دکلي اوسېدونکی و ، دلته ليکلی چې دا سپين ږيري اوس وفات شوی دی .

پایله

تیرایان او ژبه یې ترسرلیک لاندې دا علمي رساله په پنځو و خپرکو کې بشپړه شوې ده.

په دې علمي رساله کې د تیرایانو او تیرایي ژبې د خپرني په اړه د ساحوي میتود څخه کار اخیستل شوی او بیا د داردي ژبو له گروپ سره په مقایسوي ډول خپرل شوې ده، ځکه چې تیرایي ژبه د داردي ژبو په ډله کې راځي.

تر سریزې وروسته د موضوع شالید او پسمنظر راغلی دی، تراوسه پورې، چې کومې لیکنې او خپرني دکورنیو او بهرنیو لیکوالو او پوهانو له خوا په تیرایانو او تیرایي ژبه کې ترسره شوي، په لنډه توگه یې یادونه راغلي ده او همدارنگه د موضوع په اړه زیار ایستل شوی د لومړي لاس ماخذونو څخه استفاده شوې ده.

وروسته تر دې د تیرایانو په نسب او شجرې خپرنه شوې ده، درې تاریخي مشهور کتابونه لکه (حیات افغاني) د محمد حیات خان اثر د ۱۳۷۷ل کال چاپ ۲۷۱ مخ کې او همدارنگه (پښتانه د تاریخ په رڼا کې) د سید بهادر شاه ظفر کا کا خپل په ۱۳۶۲ مخ او د مرحوم میراجان سیال مومند د پښتنو قبیلو شجرې ۲۱۰-۲۱۱ مخونو کې تیرایان په کرلاني قبایلو کې شمېرل شوي او د نسب سلسله یې اتمان ابن برهان ابن ککي ته رسېدلې ده، د رسالې په همدې برخه کې د تیرایانو پخواني او اوسني مېشت ځایونه هم په گوته شوي او د مهاجرت او د ژبې متروک کېدلو لاملونه یې هم بیان شوي دي.

۱. د پيرروښان له خوا په تيرايانو ظلم او زياتی کول،
دهغوی له څېرمې وژل او پاتې نور د تيرا څخه شړل او بې ځايه
کول.

۲. دوی دمهاجر کېدو او شړل کېدلو له امله په نويو استوګن
ځايونو کې په وړو وړو اقليتونو باندې ويشل کېدل.

۳. ددوی په منع کې دارېکو نه درلودل، يعنې يو له بله جلا
کېدل.

څرنگه چې تيرايي ژبه داندو آريايي ژبو په (داردي) ګروپ کې راځي،
ټولې داردي ژبې دافغانستان په شمال ختيځو غرنيو سيمو کې، يو څه يې
داو سني پښتونخوا ايالت په شمال او دهندوستان په شمال لويديځو ځينو
سيمو کې موجودې دي.

همدا ډول د تيرايي ژبې پرتلنه دهمګروپ ژبو سره هم شوې ده، يعنې
د همګروپ ژبو يو معنا لرونکی متن دټولو داردي ژبو په قالب کې اچول
شوی او مقایسه شوی دی.

يا دا چې دټاکلو ژبو لغات او جملې دژبو دواحد په ډول وړاندې شوي
دي دمثال په ډول د(خ) غږ چې په داردي ژبو کې موجود دی او په
اندو آريايي ګروپ ژبو کې نشته، نو په دې ډول مورډا دليل راوړو، چې
(داردي) ژبې داندو آريايي ګروپ ژبو په نسبت ختيځو آرياني (باختري)
ژبو ته نږدې دي.

يا دا چې په داردي ژبو کې د(ف، ح، ع، ق) غږونه نشته، دا غږونه
يو ازې دنورو ژبو څخه په اخیستل شوو کلمو کې ليدل کېږي.

د داردي ژبو بله لويه فونيتيکي ځانگړنه داده، چې په دې ژبو کې سيريبرال (خ، ټ، ډ، پ) او نور کانسونانټ او غير سيريبرال غږونه هم شته، لکه په ټولو هندي او ځينو باختري ژبو لکه (پښتو) کې چې موجود دي نو پر دې اساس (داردي) ژبې دهندې گروپ ژبو ته نږدې کوي.

همدا شان هغه دلايل چې تيرايي ژبه ولې متروکه او مړه شوه په ځغلنده توگه وړاندې شوي:

د بشر په تاريخ کې به داسې څوک نه وي چې خپله مورنۍ ژبه په خپل لاس او خوښه له لاسه ورکړي، په دې اړه وايو چې کله ديوې ژبې دويونکو شمېر داسې يو حد ته ورسې، چې نور دور کېدو په حال کې وي، نو ژبه يې هم د نورو ژبو له کتاره ووځي، دوی مجبور دي، چې يوه بله ژبه دوسيلې په توگه په خپل منع کې استعمال کړي.

مړې ژبې هغو ژبو ته وايي، چې څوک يې نه کاروي، ديو ولس او قام ژبه هغه وخت مري، چې دوخت ظالم ځواکونه يې په ستوني او مړۍ چاره راکاږي.

همدا رنگه د رسالي په څلورمو او پنځو څپرکو کې د اريايي ژبو په ډله کې د تيرايي ژبو دريځ، پرتلنه، گرامري او مورفولوژيکي ځانگړنې په تفصيل سره بيان شوي او هم يې ترلاسه شويو ويونو، نومونو او جملې دمعنا او ترانسکرپشن سره څپرل شوي دي.

که يو څوک غواړي، چې داسې يوه مړه اوله منځه تللي ژبه زده کړي او ياهم په خپلو څيړنو کې دهغې د ځينو برخو څخه گټه واخلي په کار ده، چې د نوموړې ژبې موجوده برخې او متن ته مخه وکړي او دخپل توان په اندازه سره هغه ژبه تر يوه حده ثبت کړي، تر څو دنورو خپلوانو ژبو سره د اړيکو ساتلو په برخه کې زموږ سره مرسته وکړي.

پوهان په دې باره کې وايي، چې يوانسان کولای شي، چې يوه مړه ژبه زده کړي، خونه شي کولای په هغه ژبه خبرې وکړي يا فکر پرې وکړي. دا ځکه چې دا ژبه دا توان نه لري، چې له يو ځای څخه بل ځای ته معلومات ولېږدوي.

د ژبپوهانو په نظر د يوې يا ډېرو مړو ژبو څېړنه په هماغه کچه ارزښت لري، چې ژوندی ژبه يا ژبې يې لري، په همدې علت ما هم دخپل هېواد د يوې لرغونې (تيرايي ژبې) څېړلو ته ملا وتړله او دخپلو شته امکاناتو څخه په گټې اخيستنې سره مې دا علمي څېړنيز اثر وليکه، خو زه دا نه وایم، چې زما دغه ليکنه به يوه بشپړه ليکنه وي، کېدای شي تر ما وروسته نور ليکوالان دا لړۍ نوره هم پسې وغځوي او په دې برخه کې نورو نويو ماخذونو او منابعو ته لاس رسې ولري.

وراندیزونه

تر هر څه لومړی که د ژبو او ادبیاتو علمي مرکز د ژبپوهنې د پیاوړتیا د موضوع په پام کې ولري، چې کوم څېړونکي د داري ژبو په برخه کې په علمي پروژو باندې کار کوي، لکه نورستاني، پشه یي، گواري، وټه پوري، تیرایي او نور، پکار دي، چې دوی په مشترک ډول په دغو ژبو کې علمي کنفرانسونه او گډې غونډې جوړې کړي، ترڅو د دغو ټولو ژبو مشترک ټکي او اړخونه له یو بل سره روښانه شي.

څرنگه چې تیرایي ژبه اوس مه او له استعمال څخه غورځېدلې ده، نو له دې امله، چې نورې داري ژبې لکه گواري، وټه پوري... هم په دې لار پل وانخلي باید د دې ژبو د لغاتو ذخیره او نورې گرامري ځانگړتیاوې مخکې له مخکې په نښه او ثبت شي.

په دې علمي رساله کې هغه ټولې تېروتنې، چې د تیرایانو د مېشت ځایونو او وژل کېدو په برخه کې موجودې وې په نښه شوي دي.

همدا ډول د تیرایانو او تیرایي ژبې په برخه کې که له ما څخه کومه تېروتنه شوي وي او یا راڅخه کوم ماخذ پاتې وي، نو د گرانو لوستونکو او څېړونکو څخه هیله مند یم، چې خپلې گټورې لارښوونې او مشورې تل له ما ونه سپموي.

ضمیمې

۱- کوټ:

کوټ جنګي کلا ته وايي، خو په عامه اصطلاح يو ودان او لوی کلي ته هم کوټ وايي. په آريايي ټولنه کې د(جانا) يعنې د قام تشکیل د جنګي کلا په مفهوم راغلی دی، يعنې هغه وخت چې دجانا پادا د قبيلو مشر په جنګي کلا کې کښېناست د قوم د قبيلې واحد وزېږېد. چې دغې کلا ته پښتانه کوټ وايي.

په يوناني لرغونې ټولنه کې د(کنفدریسي) * جوړښت په کوټ کې وشو. روميان دروم په ښار کې د(کيوريانو) ** مشري په کې کښېناوه.

د کوټ کلمه د آريايي دورې څخه راپاتې ده او په پښتو ژبه کې اوس هم ژوندی ده، د کوټ مشر تل دلويې جرګې درابللو صلاحيت لرونکی وي. (۱)

په افغانستان او کوزه پښتونخوا کې ډېرې سيمې د کوټ په نوم يادېږي، چې دلته يې خو نومونه د مثال په ډول راوړو؛ لکه کوټ، بالا کوټ، وچ کوټ، بټي کوټ، سري کوټ، تني کوټ، پکتيا کوټ، ترين کوټ لنگر کوټ، سخا کوټ، بريکوټ او نور....

* کنفدریسي په يوناني ټولنه کې د قبيلو اتحاديه وه .

** کيوريان په رومي ټولنه کې د قبيلو اتحاديه وه .

محمد ابراهيم عطايي ، د پښتني قبيلو اصطلاحي قاموس ، (حقوقي ، جزايي ، تعاملي) د علومو اکاډمي ، د پښتو څېړنو نړيوال مرکز ، ۱۳۵۷ل کال ، ۲۱۷- ۲۱۸ مخونه .

خو په دې لیکنه کې زموږ مراد دهغه کوټ څخه دی، چې دننګرهار ولایت په اداري تشکیل کې یوه ولسوالي ده. د کوټ په اړه په دې رساله کې داسې نظریات راغلي، چې دتیرا څخه ورته دتیرایانو کوچ شوی دی.

د کوټ ولسوالي د جلال آباد ښار جنوب خوا ته په شل کیلومتره کې واقع ده. دا ولسوالی پخوا د روداتو ولسوالی جزوه. په ۱۳۷۳ ل کال د ننګرهار ولایت په اداري تشکیل کې مستقله ولسوالی شوه. د بحر له سطحې څخه ۲۵۰ متره ارتفاع لري. مساحت یې ۳۲۲ کیلومتره مربع دی د ختیځ طول البلد په ۷۰ درجې او ۳۰ دقیقې او ۲۴ ثانیه او شمالی عرض البلد په ۳۴ درجو ۱۴ دقیقو او ۴۷ ثانیو کې موقیعت لري. ددې ولسوالی شرق خوا ته بتیکوټ ولسوالی، غرب خوا ته هسکې مینې ولسوالی، شمال ته د روداتو ولسوالی او جنوب ته د اچین ولسوالی موقیعت لري. پنځه لېسې او درې صیحي کلینکو نه لري. آب هوا په اوړي گرمه او په ژمی معتدله ده. عمده حاصلات یې غنم، جوار، اوربشی، وریجې او پمبه دي.

۲- چوره:

دتیرا په شمال ختیځه برخه کې او دزخه خیلو بازار جنوب ختیځ اړخ ته موقیعت لري، دجم خوږ دتخته بیگ دڅلور لارې څخه تقریباً لس کیلومتره لیرې لویدیځ خواته پرته ده. ددې سیمې اکثره اوسیدونکي اږیدي دي، خو په خاص ډول دملک دین خیلو او زخه خیلو قام په کې زیات استوګن دی بازار ته دبارې لار هم دچورې پرکنډو او بنسټې ده.

په چوره کې دمغولو او پیرروښان دلښکرو له خوا یو تاریخي جنگ شوی، په دې جنگ کې دپیرروښان لښکرو او مریدانو، چې اورکزي،

اپريدي او تيراي په کې شامل وو د چورې د کلکو درمو څخه په استفادې سره مغولو ته ماتې ورکړې ده.^(۱)

۳- اورکزي:

اورکزي د پښتنو مشهوره قبيله ده، چې توکم پوهان يې کرلاڼيو ته منسوبوي. ددې قبيلې زياته برخه دکوهاټ په غرونو او ځينې يې د سپين غره په ختيځ او د تيرا په جنوبي واديو کې مېشت دي. د بنگښو قام څه د پاسه څلورسوه کاله دمخه دکوهاټ سيمه د اورکزيو څخه ونيوله، خو بيا هم ددوی ترمنځ ددې سيمې پر سر جگړې روانې وې. داسې وايي چې د جگړې پر مهال ديو چا سترگې پر داسې سړي ولگېدې، چې په آس سپور و، دواړو خواوو پرېکړه وکړه چې ددغه سپاره سړي خبره به مني او د جگړې د بندولو په اړه به ددغه سړي پرېکړه عملي کوي، نوموړی سړی (دايي) نومیده او دشعر په ژبه يې داسې پرېکړه وکړه:

دايي خو داسې وايي

چې سمه د بنگښ غرد اورکزي

تر دې وروسته سړی په خپله لار روان شو، که څه هم اورکزيو ددغه سړي د وژلو تکل وکړ، خو په سيمه کې يې بنگښو مخه ونيوله، دا عجيبه او لنډه پرېکړه عملي شوه، خو بيا هم ددوی ترمنځ دښمني ورکه نه شوه. په اورکزيو کې دولتزي او مموزي زيات دي او بيا په دولتزيو کې د مموخيلو او محمد

^(۱) د حبيب الله اپريدي د وينا څخه مې پورته مطلب تيار کړی دی، نوموړی يو وخت د افغانستان د علومو اکاډمي علمي غړی و

خپلو شمېر خورا زيات دى. په دوى كې دمحمد خپلو له خانگې پرته نورې
ټولې خانگې سني مذهب دي او يوازې محمد خپل په كې شعیه گان دي.

دغه ټول قام د(سمل) او (كاره) په گوندونو ويشل كيږي، ددوى دود او
دستور اږيږي ديو ته ورته دى او په خپلو منځو كې بڼې اړيکې نه لري، ددغه
بناخ سره چې نور بناخونه او خانگې په گټه او زيان كې شريكې دي، هغوى
په اصل كې اوركزي نه دي خو ددوى سره يوځاى په اوركزيو كې شمېرل
كيږي. دغه خانگې عبارت دي له ابراهيم خپلو، سوکړى، اختان، سورا،
کنده تلى او دمېشتي بناخ، چې له هغو څخه ماما زي، حيدر خپل او داد
خپل راوتلي دي.

اوركزي زياتره دوسلې سره مينه لري او تقريباً هريو يې وسله لري، دوى
بڼه تکره جنگيالي او خوځنده زيارکښ خلک دي، دکرني او مالدارۍ په
چارو بوخت دي، ځمکې يې حاصل خېزې دي. وريجې، وربشې، غنم او
جوار يې بڼه پيداوړ دي. دقومي مشرانو او عالمانو واک په دغه سيمو كې
زيات دى، خلک يې بڼه مېلمه پال دي، څرنگه چې داږيږي دپه گاونډ كې
پراته دي، نو زياتره کرني، دود او دستور يې دهغوى په شان دى.

داورکزيو دوې مشهورې خانگې دولتزي او مستوره دي، انگرېزانو
دخپلې استعماري واکمنۍ پر مهال هڅه کوله چې ددوى سيمې تر خپلې
ولکې لاندې راولي، خو پر دې کار بريالي نه شول. څرنگه چې داورکزيو په
ټولو خانگو كې دولتزي او مموزي خورا زيات دي، چې زياتره يې په کرمه
او نور يې په اورکزي ايجنسۍ كې مېشت دي. (۱)

آريانا دايرة المعارف، لومړى ټوك، دعلومو اكاډمې، دنيواسكا مطبعة، ۱۳۸۶ل كال، ۷۴۶ مخ.

۴- اپريدي:

اپريدي چې ټول نهه خېلونه دي، لکه ادم خيل، اکاخيل، سه پای، قمر خيل، ملک دين خيل، قمبر خيل، ذخه خيل، کوكي خيل او ستوري خيل. د دغه خيلونو څخه يوازې ستوري خيل په اورکزي ايجنسی کې مېشت دي. اپريدي دککي بن کرلان د څلورو زامنو (برهان، خورپاني، سليمان او شيتک) يعنې د برهان لومړی زوی عثمان نومیده او په اپريدي سره مشهور شو.

عثمان د اپريدي قبيلي مورث اعلى دی، چې وجهه تسميه يې په دې ډول بيان شوی ده:

يوه ورځ خو تنه بې وزله مېلمانه د عثمان کور ته ورغلل، چې دې پرې يخنۍ له امله يو بل ته نږدې کښېناستل، کله چې عثمان راغی، مېلمنو پوښتنه وکړه، چې دا څوک دی، عثمان په پښتو ژبه ځواب ورکړ چې دا خداى افریده دی، تردې وروسته دده اولاد په افریده او وروسته په اپريدي شهرت وموند.

اپريدي په خيبر دره، اخور دره، کوهات او تيرا کې اوسېږي، چې ختيځه پوله يې دختکو سره برید لري، جنوب لور ته يې بنگښ او د سپين غره څمکني پراته دي، د بنگښو سره اورکزي هم اوسېږي. لويديځ لور ته يې شينواري او شمال لور ته يې دموندو سيمه ده. د پېښور په سيمه کې دکچه گړۍ څخه بيا تر ننگرهار ولايت پورې ددوی په جنوب لويديځو سيمو ولکه ده او د تيرا سيمه هم ددوی په لاس کې ده.

خو ددې قبيلي اصلي مرکز د تيرا د غرونو هغه سيمې دي، چې دې پرې ښې اوبه او ښه هوا لري او د باغ مېله په همدغه ځای کې کيږي.

داسې ويل کيږي، چې دوی د خوار لسمې ميلادي پېړۍ راهيسې په دې سيمه کې او سيدلي دي.

د خيبر درې اړيدي ډېر زور او توريالي خلک دي، د سکندر اعظم د پوځ کومه برخه چې په هند باندې د يرغل په نيت له دې سيمې (خيبر) نه تېرېدلې، له دوی سره لاس او گريوان شوي او د دوی د سخت مقاومت سره مخامخ شوي دي. د خيبر دره چې د تاريخ په اوږدو کې ډېره مشهوره دره گڼل شوې ده، زياتره او سيدونکي يې اړيدي، شينواري، ملاگوري او شلماني دي، چې اړيدي په کې له نورو زيات دي، د باغ جماعت د دې خلکو د سياسي او مذهبي چارو مهم مرکز دی.

کوکي خيل دراجگل په کڅ او دبازار په وادي دلاله چيني او بياله جمرود څخه نيولې تر علي مسجد پورې پراته دي، چې د ژمي په موسم کې کجورۍ ته راځي، د زخه خيلو قوم جغرافيوې موقعيت زيات ارزښت لري، چې پېښور او جلال اباد ته تللي لار (خيبر) څخه يوه بله لار هم د زخه خيلو څخه تيريږي.

قمبر خيل د بارې په لويديځ او دسه پای د بازار په کڅنۍ کې او سيږي، د ژمي په موسم کې دوی هم کجورۍ ته راځي. دوی د علم گودر په سيمه کې د وسلو کارخانې لري، چې هر ډول وسلې په کې جوړيږي.

اکاخيل د بارې جنوب ختيځ ته پراته دي او ادم خيل د کوهات شمال لور ته په دره کې او سيږي، د اړيدو ځيني کورنۍ په دکن، پاني پت، کشمير او وزيرستان کې هم او سيږي، د دوی د کرهڼې وړ سيمه ډېره لږه ده.

دوی له غرونو څخه دسونگ لرگي پېښور ته راوړي او خپله گوزاره ورباندې کوي او هر کله خپل منځی شخړې د جرگو له لارې فیصله کوي. (۱)

۵- خپل:

په پښتني قبیلو کې خپل یو اتنوگرافیک واحد دی، چې د قبیلې محور گڼل کیږي، خپل د صلاحیت دواک مرجع ده، چې تصمیمونه یې په جرگه پورې اړه لري او جرگه هم د ټاکلو غړو څخه جوړیږي، لکه د پښو د مجموعې او لویو تصمیمونو لپاره چې مرجع ده، د خپل چوکاټ او موقف تر هر څه وړاندې د جرگې په صلاحیت کې پوره معلومیږي، د خپل جرگه د پښې تر جرگې په لوی صلاحیت جوړیږي.

همدارنگه د تېر په جرگه کې بیا خپل دیوه غړي په حیث رایه لري.

د خپل قبیلوي جوړښت په آریایي ټولنه کې چې د پښتني قبیلې مور بلل کیږي په جرگه کې پوره څرگند و.

د خپلونو نماینده گانو به چې په جرگه کې گډون کاوه او د تصمیمونو په نیولو کې یې ثابتې رایې درلودې، خود (کاست) سیستم چې کله وزېږېدی نو قبیلوي اشرافیت د (کاست) تابع شو، په کاست کې هم د (برهن، کشتري او ویسا) ترمنځ رابطه وه او تصمیمونه یې په گډه نیول، یوازې څلورمه طبقه (شودرا) د صلاحیت څخه خارج او د مال په جمله کې وبلل شوه.

آریانا دایرة المعارف، لومړی ټوک، د علومو اکاډمي، د نبراسکا مطبعه، ۱۳۸۶ ال کال، ۱۸۲ مخ.

په پښتني ننی-قبيله کې خپل د قبيلې يو درست واحد دی، چې د عزیز گلوئ (kinship) بنا پر ولاړه ده.

خپل د (زي) سره يو مفهوم لري، خو دغه نومونه په عامه مکالمه کې د (پښو) او قوم لپاره هم استعمالیږي، ولې د اتنوگرافیک واحد په حیث خپل د (زي) سره مساوي ځای لري.

د جنوبي سیمو په قبیلو کې د (خپل) کلمه او په لويديځو قبیلو کې د (زي) کلمه د دغه قبيلوي واحد د اصلي نامه په ضمیمه کې راځي.

په هغو قبیلو کې چې د قبيلې د نامه په ضمیمه یې (خپل) او (زي) نه وي راغلي دهغه په لاندینو کړيو کې (پښو) کې د خپل او زي لاحقه راغلې وي. همدارنگه د خپل په لاندې پښو کې د (پښې) د اصلي نامه په ضمیمه (زی) هم راځي.

د لويديځې خوا د قبیلو د (زي) د واحد په (پښو) کې د (خپل) د کلمې لاحقې ډېره لیدل کیږي.

دا دخپل صلاحیت دی چې يو مجرم سړی د قبيلې څخه ورتي (و شړي) او دا هم دخپل صلاحیت دی، چې د بلې قبيلې سړی په خپل خپل کې ونه مني. دا کار دخپل د جرگې په تصمیم عملي کیږي. دخپل قبيلوي موقف مور ته تر هر څه دمخه دهغه د جرگې په صلاحیت کې راڅرگند یږي. (١)

محمد ابراهيم عطايي، د پښتني قبيلو اصطلاحی قاموس، (حقوقی، جزایي، تعاملي) د علومو اکاډمي، د پښتو څېړنو نړیوال مرکز، ۱۳۵۷ ل کال، ۱۰۵-۱۰۷ مخونه.

۲- اتنوگرافي (ethnography):

دا يوه لاتيني اصطلاح ده چې د دوو کليمو يا جزونو څخه جوړه شوې ده، چې لومړۍ جز يې (اتنو) دخلکو، قوم، قبيلې او توکم په معنا او دوهم جز (گرافي) يې د ليکنې مفهوم افاده کوي، د (اتنو) کلمه د جمعې په حالت کې د (s) توري په زياتولو د قبایلو، نژادونو او دخلکو هغه گروپ او ډلې لپاره پکارول کېږي، چې تر اوسه د ليکلو او لوستلو پير او ته نه وي داخل شوي.

په همدې توگه د گرافي کلمه چې يوناني بڼه يې (graphain) د to write يا ليکنې په مفهوم استعمالېږي.

په بل عبارت اتنوگرافي دانسان پېژندنې د علم يوه څانگه ده او په ځانگړې توگه د فرهنگي انسان پېژندنه ده، چې په عمومي ډول د بېلابېلو ټولنو او قومونو په فرهنگ ليکلو کار کوي، د قوم ليکنې او خلک ليکنې باندې هم نومول شوې ده، همدارنگه اتنوگرافي د توکمونو د شرح کولو په مفهوم هم کارېدلې ده.

د اتنوگرافي د تعريف او مفهوم په اړه د پورتنیو ويناوو په پام کې نيولو سره دې پايلې ته رسېږو، چې اتنوگرافي هغه پوهه ده، چې اساساً دخلکو (اتنوسونو) ترمنځ ورته والی لري، توپيرونه او هغه بدلونونه چې دوخت په تېرېدو سره د دوی په خصوصياتو او مشخصاتو په اتنيکي بهير کې رامنځته کېږي، مطالعه کوي.

يا په بل عبارت اتنوگرافي هغه علم دی، چې د ټولنيزو سازمانونو د ژوندانه، عرف، عاداتو او دودونو طرز او دخلکو دخپلوی اړيکې له نږدې څخه څېړي او مشاهده کوي، په حقيقت کې اتنوگرافي د فرهنگي

انسان پېژندنې په اډانه کې د عمومي انسان پېژندنې او انټرو پولوژي د علم يوه څانگه ده.

يا په بله ژبه کله چې د انسان پېژندنې په څېړنو کې د انسانانو فرهنگ مطالعه کيږي، د مطالعې دا برخه په اتنوگرافي پورې اړه لري.

اتنوگرافي د يو قوم د فرهنگي خصوصياتو د پېژندگلو لومړني مواد راټولوي او د فرهنگ انسان پېژندنې بلې څانگې ته يې چې د اتنولوژي په نوم ياديږي ورکوي. د علم دا څانگه يو تر بله بشپړه اړيکه سره لري او يو د بل سره مرسته کوي.

د بشر د قومي او قبيلوي ژوند په پړاو کې د بشر ټول لاسي شيان او آثار مطالعه کوي، له همدې امله په بېلابېلو قومونو پورې اړونده انسانانو د استفادې وړ جوړ شوي شيان او آثار راټولوي او له هغو څخه اتنوگرافي موزيمونه جوړوي. له بلې خوا د اتنوگرافي او اتنولوژي دنده د اتنوکي کتلو د فرهنگي تکامل او انکشاف د مبداء او منشاء مطالعه او څېړنه ده او د دې مطالعې او څېړنې له لارې روښانه کيږي، چې او سنښو انسانانو چې د انکشاف کوم پړاوونه وهلي او د دوی د دې اوږده تکامل په بهير کې پخوا څه ډول عقايد درلودل او د ژوندانه د پرمختگ لپاره يې د څه ډول وسايلو او افزارو څخه استفاده کړې ده، د دې لپاره چې د اتنوگرافي د علم څېړونکي وکړای شي دخپل څېړنيز کار او فعاليت په بهير کې لازم او ضروري معلومات ترلاسه کړي، پکار ده چې د ټولنيزو علومو د بېلابېلو څانگو د اساساتو سره اشنايي ولري او له هغې څخه مرسته وغواړي. (۱)

آريانا دايرة المعارف، لومړی ټوک، د علومو اکاډمي، د نبراسکا مطبعه، ۱۳۸۶ ل کال، ۲۰۹-۲۱۰ مخونه.

۷- ترانسکرپشن یا ترانويسي Transcription:

چې غږ ثبت ليکنه او او از ليکنه هم ورته ويل کيږي له لاتيني کلمې transcripto څخه اخيستل شوې، چې يو ليک دود په بل ليک دود باندې د اړوونکي معنا لري. په منظمه او ثابته توگه دوديز غږونه د ليکنې طريقې ته script او transcript ويل کيږي.

په غږ ثبتونه کې phonetic transcription کې د غږونو نشاني کول د هغوی د تلفظ يا اورېدنې د هويت پر بنسټ دي.

يعنې غږ ليکنه دهغه او ازونو کښل او ثبتول دي، چې زموږ غوږونه يې اورې.

غږ ليکنه هغه عمل دي، چې د بهرنيو ژبو په تدريس، زده کړه او د قاموسونو په تدوين کې ترسره کيږي. (۱)

۸- تاريخ مرصع:

د تاريخ مرصع ليکوال افضل خان خټک چې د خوشال خان خټک لمسی دی. دا تاريخ د پښتنو د هغو گوتو په شمېر تاريخونو څخه دی، چې په پښتو ليکل شوی او بشپړ متن يې موږ په لاس کې لرو، دا تاريخ د پښتنو په باب روايات راسپړي او تاريخي پېښې د مؤلف تر وخته پورې بيانوي. د دې تاريخ اساسي بحث د پښتنو د اصل او نسب په باب دی. دريم باب يې د خالد بن وليد په اړه دی، چې په اسلامي دوره کې د پښتنو مشر باله شي. د پښتنو واکمنانو خبرې د لوديانو څخه راپيل کوي. په سلطان بهلول،

۱ پورتنی اثر، ۶۶ مخ.

سلطان سکندر او ابراهيم لودي غريزي، بيا خوشال خان خټک پر وخت دتاراگهر په يو مهم خبرې کوي، بيا بېرته شاته ځي او پېښور ته له کندهاره، غوري، خبسي او کرلاني پښتنو دراتللو په پېښو غريزي، بيا دختکو او خپلي کورنۍ احوال بيانوي.

د پيرو بنان او دده د کورنۍ پېښې رااخلي، دميرويس خان غلجي دو اکمنۍ بحث راوړي، په پېښور کې د جمال خان غميزه بيانوي، دبنگښو سره د جنگ احوال راوړي، بيا دخپل وخت پېښې چې مؤلف په کې خپل ځان دخپل بولي، بيانوي.

بيا خوشال بابا په وفات او نورو موضوعاتو خبرې کوي.

د کتاب بله برخه د پښتنو اولياؤ تذکره ده، چې بېټني، غرغښتي او کرلاني ستانه، عارفان او صوفيان په کې راپېژني.

د کتاب په وروستۍ برخه کې د پښتنو شجرې او نسب نامې راغلي دي.

افضل خان خټک په دې تاريخ کې د تېرې زمانې پېښې له زړو تاريخونو څخه او دخپل وخت پېښې يې په خپله په دقت سره څارلي او بيان کړي دي، د تاريخ مرصع دلويو ماخذونو څخه يو هم دخواجه نعمت الله هروي (مخزن افغاني) دی چې د پښتنو اصل او نسب يې ترې نېغ په نېغه ژباړلی دی او د پښتنو اولياؤ په برخه کې يې ترې ډېر څه راخيستي دي.

دوه نور مهم ماخذونه يې يو مخزن الاسلام او بل تذکره الابرار والاشرار داخون دروېزه مهم تاليفات دي.

او پاتي دوه نور ماخذونه يو د جميل بيگ (مناقب شيخ رحمکار) او بل د خوشال خان خټک يادښتونه چې په گڼو بياضونو کې ليکل شوي وو او افضل خان خټک د موضوع داړتيا په صورت کې ترې اقتباسات کړي دي.

او ځای پر ځای یې لاسوهنه هم په کې کړې ده، داسې ویل کیږي چې دتاریخ
مرصع په لیکلو په خپله خوشال خان خټک کار پیل کړی و، افضل خان
خټک دخپل نیکه په جوړ شوي چوکاټ کار کړی او نور مطالب یې
ورباندې زیات کړي دي.

په نتیجه کې ویلای شو چې دتاریخ مرصع متن بڼې، څنگه چې
دخوشال بابا یادښتونه خواره واره وو او دیو منظم کتاب بڼه یې نه وه غوره
کړې، همدا راز افضل خان هم د اراز یادښتونه راغونډ او د کتاب لپاره یې
ترې فصلونه جوړ کړي دي، دا فصلونه منظم نه ښکاري، واقعات د پېښېدو
له مخې وړاندې وروسته دي، دتاریخ مرصع وروستی چاپ په ۲۰۰۶م کال
کې تر سره شوی او دمخونو شمیر یې ۱۳۴۲ پورې رسېږي. (۱)

آريانا دايرة المعارف ، دويم ټوک ، دعلومو اکاډمي ، دښراسکا مطبعه ، ۱۳۸۷ل کال ، ۵۸۹-۵۹۰
مخونه .

ماخذونه

۱. آريانا دايرة المعارف، دويم ټوك، دافغانستان د علومو اكاډمي، د نبراسكا مطبعه، ۱۳۸۷ل كال.
۲. افغاني، محمد حيات خان: حيات افغاني، دويم چاپ، دويم ټوك، ۱۳۷۰ل كال.
۳. تنيوال، خېرنوال مولا جان. ژبه او ټولنه، دافغانستان د علومو اكاډمي، كابل، شعيب مطبعه، ۱۳۸۸ل كال.
۴. حبيبي، عبدالحی. د پښتو ادبياتو تاريخ دوهم ټوك، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۴۲ل كال، ۲۸۵ مخ.
۵. خادم، قيام الدين. بايزيد روښان، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۲۳ل كال ۲۳- ۲۴ مخونه.
۶. خټک، افضل خان. تاريخ مرصع، مقابله و تصحيح او نوټونه، دوست محمد خان كامل مومند، يونيورسټي بک ايجنسي، پېښور.
۷. دوست، خېرنمل دوست محمد. دافغانستان ژبې او توکمونې، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۵۴ل كال.
۸. رښتين، پوهاند صديق الله دنگرهار ننداره، يونيورسټي بک ايجنسي، پېښور، ۱۳۷۴ل كال.
۹. شپون، خېرنيار وجيه الله د پښتنو او پشه يانو د شفاهي ادبياتو ځينې ورته بېلگې، دافغانستان د علومو اكاډمي، د ژبو او ادبياتو مركز، ۱۳۸۹ل كال.
۱۰. ننگرهارى، اخوند دروېزه. تذكرة الابرار والاشرار، چاپ اداره اشاعت سرحد، پيشاور.
۱۱. ننگرهارى، اخوند دروېزه. مخزن الاسلام، پښتو اكاډمي پېښور يونيورسټي، د سيد تقويم الحق كاك خېل مقدمه، ۱۹۲۹ م كال.
۱۲. مخلص، كندهارى علي محمد: حالنامه مياروښان، لومړى چاپ وزارت اطلاعات و فرهنگ، ۱۳۸۸ل كال.
۱۳. ملاتړي، زكريا: تيرايي ژبه، دزيري كالنې، پښتو ټولنه، دولتي مطبعه، ۱۳۵۷ل كال.
۱۴. G.A.Grison , ISILS , Vool ۱ , calautta , ۱۹۲۷ .
۱۴. G Morgen Stierne Report on a Linguistic Mission to afganistan. Oslo , ۱۹۲۲ .

تیرایان او ژبه یې

زکریا ملاتړ

۱۳۹۴ ل کال

کتاب پېژندنه:

- د کتاب نوم: تیرایان او ژبه یې
- لیکوال: زکریا ملاتړي
- خپروندی: د افغانستان ملي تحریک، فرهنگي خانګه
- وېبپاڼه: www.melitahrik.com
- ډیزاینګر: ضیاء ساپی
- پښتۍ ډیزاین: فیاض حمید
- چاپ شمېر: ۱۰۰۰ ټوکه
- چاپ کال: ۱۳۹۴ ل کال / ۲۰۱۵ م
- د تحریک د خپرونو لړۍ: (۴۵)

یادونه: د چاپ حقوق له ملي تحریک سره خوندي دي او د کتاب د محتوا مسوولیت لیکوال پورې اړه لري.

لړلیک

سرلیک

مخ

- ۱..... دلارښود استاد په توګه نظر
- ۸..... تقریظ:
- ۱۴..... تقریظ:
- ۱۸..... سریزه

لومړې څپرکی

- ۲۳..... د موضوع شالید

دویم څپرکی

- ۲۹..... د تیرایانو نسب او شجره
- ۳۲..... د تیرایانو میشت ځایونه
- ۳۴..... روښانیان او تیرایان

دریم څپرکی

- ۳۸..... د تیرایانو او ژبې په برخه کې د پوهانو نظریات
- ۳۸..... الف - د کورنیو پوهانو او څیړونکو نظریات
- ۴۶..... ب - د بهرنیو پوهانو او څیړونکو نظریات

څلورم څپرکی

- ۶۶..... د اندوآریایې ژبو په ډله کې د تیرایې ژبې دریخ
- ۷۷..... له همګروپ ژبو سره د تیرایې ژبې پرتله
- ۸۵..... د تیرایې ژبې ګرامري جوړښت او ځانګړنې
- ۹۳..... د تیرایې ژبې د مړې کیدلو او متروک کیدلو لاملونه

پنځم څپرکی

- ۹۷..... د تیرایې ژبې تر لاسه شوي وییونه او جملې (ترانسکرپ او تجزیه)
- ۱۱۳..... د تیرایې ژبې نظم
- ۱۱۴..... پایله
- ۱۱۸..... وړاندیزونه
- ۱۱۹..... ضمیمې
- ۱۳۲..... ماخذونه

مننه او کوروداني

د افغانستان ملي تحريک د هېواد پال او فرهنگپال شخصيت
بناغلي (احسان الله کاموال) څخه د زړه له تله مننه کوي چې د
دې اثر چاپ ته يې اوږه ورکړه. ملي تحريک وياړي چې د علمي
اثارو د چاپ لړۍ يې پيل کړې ده. دا لړۍ به دوام لري. مور له
ټولو درنو هېوادوالو څخه په خورا درنښت هيله کوو چې په خپل
معنوي او مادي وس د کتابونو د چاپ دا لړۍ لا پسې وغځوي.
يو ځل بيا ددې اثر له ليکوال او چاپوونکي څخه د زړه له تله مننه
کوو چې ددې اثر د ليکلو او چاپولو جوگه شول.

په فرهنگي مينه

د افغانستان ملي تحريک

تیرایان او ژبہ یی

د افغانستان ملي تحریک
www.melitahrik.com

د خپرونو لړۍ: ۴۵

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**